Scientific Journal Of New Islamic Civilization Fundamental Studies
Vol.9, No.2 (Serial 18), Autumn & Winter 2026-27
DOI: 10.22070/nic.2026.21266.1462
(Research Article)

Trend Analysis of Nahj al-Balagha Studies in Iran; With Emphasis on the Role of the Islamic Revolution in Forming the New Islamic Civilization

Mokhtar Ranjkesh Adarmanabadi *
Hamid Hamidiyan **
Yahya Mirhosseini ***
Ali Mohammad Mirjalili ****

Received on: 28/03/2025
Accepted on: 19/09/2026

Abstract

Purpose: Major socio-political events have the power to fundamentally alter the life, function, and societal interpretation of traditional religious texts. The Islamic Revolution of Iran (1979) marked a pivotal turning point in the thousand-year history of engagement with *Nahj al-Balagha*. It transformed the text's primary function from a "classic, elite, literary-theological" work into a "living, practical charter for state-building" and a source of "civilizational software" accessible to the general public. While the quantitative growth in related publications is acknowledged, the qualitative nature of this transformation—specifically its contribution

* PhD student in Nahj al-Balagha Sciences and Education, College of Theology, Meybod University, Meybod, Iran.
m.f.ranjkesh@gmail.com 0009-0007-8425-3812
** Associate professor of Qur'anic sciences and hadith, College of Theology, Meybod University, Meybod, Iran. (Corresponding Author).
hamidiyan@meybod.ac.ir 0009-0007-2097-176x
*** Associate Professor, Department of Quranic Sciences and Hadith, Faculty of Theology and Islamic Studies, Meybod University, Meybod, Iran.
mirhoseini@meybod.ac.ir 0000-0001-5695-8267
**** Professor, Department of Quranic Sciences and Hadith, Faculty of Theology and Islamic Studies, Meybod University, Meybod, Iran.
almirjalili@meybod.ac.ir 0000-0003-2021-9360

Scientific Journal Of New Islamic Civilization Fundamental Studies
Vol.9, No.2 (Serial 18), Autumn & Winter 2026-27
DOI: 10.22070/nic.2026.21266.1462
(Research Article)

to the "New Islamic Civilization"—has remained underexplored. This research moves beyond mere statistics to investigate the trajectory of *Nahj al-Balagha* scholarship in contemporary Iran. The primary objective is to analyze the underlying drivers, concrete manifestations, and strategic outcomes of this transition, framing the revolution not merely as a quantitative accelerator but as the catalyst for a new "Civilizational Paradigm.".

Methodology: This Study employs a "Qualitative Trend Analysis" methodology with a descriptive-analytical approach. Trend analysis is defined here as the systematic monitoring of changes in a specific phenomenon over time to identify governing patterns and future directions. In this research, "Nahj al-Balagha scholarship in Iran" is the dependent variable, analyzed across two distinct historical periods: the pre-revolutionary and post-revolutionary eras. The Islamic Revolution is treated as the strategic "Turning Point" that disrupted the linear trajectory of traditional scholarship.

Data collection was conducted through library research and document analysis. The researcher examined a wide range of commentaries, translations, academic dissertations, and software tools produced over the last century. The study compares these eras based on three key indicators: (1) Dominant Approach (from literary/theological to political/managerial); (2) Target Audience (from clerics/elites to public officials/youth); and (3) Ultimate Function (from individual edification to system-building). Furthermore, the study incorporates a pathological analysis of deviant trends to provide a comprehensive view of the landscape.

Findings: The findings reveal that the pre-revolutionary tradition, while scientifically rich, was predominantly text-centric and focused on proving theological legitimacy or preserving Shi'i identity. However, the post-revolutionary era witnessed a radical shift in trends, driven by several strategic factors:

Scientific Journal Of New Islamic Civilization Fundamental Studies
Vol.9, No.2 (Serial 18), Autumn & Winter 2026-27
DOI: 10.22070/nic.2026.21266.1462
(Research Article)

1. The Vacuum of Governance Model: The nascent Islamic Republic faced an urgent need for a codified model of governance. *Nahj al-Balagha*, particularly the Letter to Malik al-Ashtar, filled this void, transitioning from a book of advice to a constitutional manual.
2. Civilizational Identity: In the face of rival global ideologies (Liberalism and Marxism), the text was mobilized to provide an indigenous "Civilizational Identity" and a "Third Way" for political administration.
3. Institutionalization of Research: Individual scholarly efforts were transformed into an organized "Knowledge Industry" supported by state-funded research centers, leading to the creation of comprehensive digital infrastructures (concordances and databases).
4. Educational Discourse: A new trend emerged focusing on "socialization," adapting the text for children and adolescents to ensure the intergenerational transmission of revolutionary values.

   Pathology: The research also highlights that the rapid release of the text into the public sphere led to certain "deviant trends," such as the eclectic and instrumental readings by radical groups (e.g., Forqan and Mojahedin-e Khalq), who imposed Marxist frameworks onto the text.

   Strategic Gaps: Despite these achievements, the study identifies critical gaps, such as the lack of operational models for banking and administrative systems based on *Nahj al-Balagha*, and the text's limited presence in international academic circles.

Conclusion: The research concludes that the evolution of *Nahj al-Balagha* studies in Iran is not a random historical occurrence but a calculated movement towards "Civilization-Building." The Islamic Revolution successfully shifted the trajectory from a static, text-based approach to a dynamic, society-based one. This new trend has functioned effectively to provide the "Civilizational Software" (software of the New Islamic Civilization)—comprising political ethics, lifestyle, and governance principles.

Consequently, *Nahj al-Balagha* has transitioned from the margins of history to the center of social engineering. However, realizing the full

Scientific Journal Of New Islamic Civilization Fundamental Studies
Vol.9, No.2 (Serial 18), Autumn & Winter 2026-27
DOI: 10.22070/nic.2026.21266.1462
(Research Article)

potential of this trend in the "Second Phase of the Revolution" requires bridging the gap between "theoretical abstraction" and "operational modeling," as well as purifying the discourse from eclectic interpretations. The study suggests that future research must focus on translating the general principles of Alawite governance into concrete administrative and legal protocols.

Keywords: Nahj al-Balagha, Trend Analysis, New Islamic Civilization, Civilizational Software, Governance Model

دوفصلنامه علمی مطالعات بنیادین تمدن نوین اسلامی
دوره ۹، شماره ۲ (پیاپی ۱۸)،پاییز و زمستان ۱۴۰۵، صص ۱- ۳۲
DOI: 10.22070/nic.2026.21266.1462
مقاله پژوهشی

روندپژوهی تحولات نهج‌البلاغه‌پژوهی در ایران؛ با تأکید بر نقش انقلاب اسلامی در تکوین تمدن نوین اسلامی

مختار رنجکش آدرمنابادی *
حمید حمیدیان **
یحیی میرحسینی ***
علی‌محمد میرجلیلی ****

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۱۲/۰۸
تاریخ پذیرش: ۱۴۰۵/۰۶/۲۸

چکیده

بیان مسئله: رخدادهای کلان سیاسی‌اجتماعی می‌تواند حیات، کارکرد و چگونگی فهم متون دینی را دگرگون کند. انقلاب اسلامی ایران نقطهٔ عطفی بود که کارکرد نهج‌البلاغه را از متن کلاسیکِ ادبی - کلامی به منشوری برای «دولت‌سازی» و «تولید نرم‌افزار تمدنی» تغییر داد. چگونگی این تغییر ماهیت و نقش آن در تکوین تمدن نوین اسلامی، مسئلهٔ اصلی این پژوهش است.

هدف: هدف این پژوهش واکاویِ چگونگی گذار از رویکرد سنتی به رویکرد تمدنی در مطالعات نهج‌البلاغه و تبیین پیشران‌های مؤثر در تبدیل این کتاب سَنتی به یکی از ارکان «نرم‌افزار تمدن نوین اسلامی» است.

روش‌شناسی: پژوهش حاضر با روش روندپژوهی کیفی و رویکرد توصیفی‌تحلیلی انجام شده است. در این راستا سیر تحولات نهج‌البلاغه‌پژوهی در بازه زمانی پیش و پس از انقلاب با تمرکز بر مؤلفه‌های «رویکرد»، «کارکرد» و «مخاطب» رصد و تحلیل تطبیقی شده است.

یافته‌ها: یافته‌ها نشان می‌دهد در انقلاب اسلامی با فعال‌شدن پیشران‌هایی نظیر «خلأ الگوی حکمرانی شیعی»، «جست‌وجوی هویت تمدنی در برابر غرب» و «اهتمام رهبران انقلاب»، روند پژوهش‌ها از مسیر «فردی - اخلاقی» به مسیر «تمدنی - حاکمیتی» تغییر یافته است. این تحول با شاخص‌هایی چون «تکوین فقه حکومتی»، «تولید زیرساخت‌های دانشی» و «تربیت نسل تمدن‌ساز» محقق شده است؛ هرچند در حواشیِ مسیر با آسیب‌هایی نظیر خوانش‌های التقاطی نیز مواجه بوده است. این تحقیق علاوه‌بر تبیین سرگذشت معاصر نهج‌البلاغه، مدلی برای تحلیل رابطهٔ پیچیده میان «متن» و «بستر» در مطالعات فرهنگی و اجتماعی ارائه می‌دهد.

کلمات کلیدی: نهج‌البلاغه، روندپژوهی، تمدن نوین اسلامی، نرم‌افزار تمدنی، الگوی حکمرانی

* دانشجوی دکتری علوم و معارف نهج‌البلاغه، دانشکدهٔ الهیات، دانشگاه میبد، میبد، ایران.
m.f.ranjkesh@gmail.com 0009-0007-8425-3812
** دانشیار گروه علوم قرآن و حدیث، دانشکدهٔ الهیات، دانشگاه میبد، میبد، ایران. (نویسندهٔ مسئول).
hamidiyan@meybod.ac.ir 0009-0007-2097-176x
*** دانشیار گروه علوم قرآن و حدیث، دانشکدهٔ الهیات، دانشگاه میبد، میبد، ایران.
mirhoseini@meybod.ac.ir 0000-0001-5695-8267
**** استاد گروه علوم قرآن و حدیث، دانشکدهٔ الهیات، دانشگاه میبد، میبد، ایران.
almirjalili@meybod.ac.ir 0000-0003-2021-9360

بیان مسئله

انقلاب اسلامی ایران در سال ۱۳۵۷شمسی (۱۹۷۹م) یکی از بزرگ‌ترین رخدادهای سیاسی و اجتماعی اواخر قرن چهاردهم در منطقهٔ جنوب غرب آسیا شناخته می‌شود. این انقلاب علاوه‌بر تحول و دگرگونیِ سیاسی، تحول فرهنگی - اجتماعیِ گسترده‌ای در جامعهٔ ایرانی و اسلامی ایجاد کرد و به مرور توانست بر تمامی شئون جامعه، ازجمله اندیشهٔ دینی و تولیدات علمی، اثرات عمیقی بگذارد. در کانون این بازخوانی نهج‌البلاغه به‌دلیل غنا در حوزه‌های مختلف جایگاهی ممتاز و محوری یافت. توجه ویژه به نهج‌البلاغه منجر به تغییرات محسوسی در کمیت، کیفیت، رویکرد و اهداف ارتباط با این کتاب شد و توانست جایگاه این کتاب را به‌شکل چشمگیری ارتقا دهد و نهج‌البلاغه‌پژوهی را متحول کند.

انقلاب اسلامیِ مردم ایران نه‌تنها عامل شتاب‌دهندهٔ کمی بلکه کاتالیزوری تحول‌آفرین و اصل سازمان‌بخش در روند حاکم بر مطالعات نهج‌البلاغه بود؛ البته عواملی همچون «روندهای جهانی احیاگری دینی»، «رشد عمومی سطح سواد و آموزش عالی» یا «تحولات فناورانه در صنعت چاپ و نشر»، به‌عنوان «بسترهای زمینه‌ساز» و «عوامل تسهیل‌گر»، نقش مهمی در نشر نهج‌البلاغه و معارف آن ایفا کرد؛ اما وقوع انقلاب اسلامی توانست کارکرد نهج‌البلاغه را از «متنی کلاسیکِ ادبی - کلامی» به «منشوری زنده و کاربردی برای دولت‌سازی، مدیریت اجتماعی و نهایتاً تمدن‌سازی» دگرگون کند. این گذارِ کارکردی، موتور محرک اصلیِ تغییرات ماهوی در رویکرد، روش، مخاطب و گسترهٔ مطالعات این کتاب گران‌سنگ شد و به آن سرعت و جهت بخشید. نوشتار حاضر به تحلیل ابعاد این تحول در ایران پس از انقلاب اسلامی می‌پردازد.

طرح و تبیین مسئله

برای تحقق تمدن نوین اسلامی که انقلاب ایران نویدبخش آن بود، جامعه نیازمند «نرم‌افزار تمدنی» و «نظریهٔ پشتیبان» بود. نهج‌البلاغه به‌عنوان میراثی در حوزهٔ حکمرانی، ظرفیت تبدیل شدن به این نرم‌افزار را داشت؛ اما باید پرسید که آیا سیر مطالعات و پژوهش‌های انجام‌شده دربارهٔ این کتاب در مسیری بوده که بتواند این نیاز تمدنی را برای آینده انقلاب برطرف کند.

درک صحیح از آیندهٔ تمدن اسلامی نیازمند شناخت «روندها»[1] و تطوراتی است که در فهم متون بنیادین رخ داده است. تاکنون پژوهشی که با رویکرد «روندپژوهی» تغییرات ماهوی مطالعات نهج‌البلاغه را از متنی کلاسیک به متنی تمدن‌ساز رصد کند انجام نشده است. این خلأ باعث شده تا پژوهش حاضر با

1. Trends

واکاوی سیر تحولات تاریخی نشان دهد چگونه انقلاب اسلامی به‌مثابهٔ نقطهٔ عطفی مسیر این پژوهش‌ها را به‌سوی تولید گفتمان تمدنی تغییر جهت داده است. به‌عبارت‌دیگر انقلاب اسلامی چرا و چگونه کارکرد متنی مانند نهج‌البلاغه و جریان مطالعات مرتبط را دچار دگرگونیِ بنیادین به‌سوی زمینه‌چینی تمدن‌سازی کرده است.

گفتنی است که در الگوی مطالعات تمدنی «متن»[1] فقط زمانی به «عنصر تمدن‌ساز» تبدیل می‌شود که از دایرهٔ مباحث انتزاعی خارج شده و به «نظام اجتماعی» تبدیل شود؛ لذا مسئلهٔ اصلی چنین خواهد بود که چگونه انقلاب اسلامی ظرفیت‌های پنهانِ تمدنی در نهج‌البلاغه مانند عدالت اجتماعی، اخلاق حکمرانی و تعاملات بین‌المللی را فعال کرد و آن را از صرفاً کتابی مقدس به‌سوی الگوی تمدن اسلامی ارتقا بخشید. این پژوهش درصدد است تا این «گذار الگووارهای»[2] را در ایرانِ پس از انقلاب اسلامی واکاوی کند.

با توجه به رویکرد روندپژوهی این تحقیق به‌دنبال پاسخ به پرسش‌های زیر است:

۱. سیر تطوّر و روندِ مطالعات نهج‌البلاغه از دوران پیش از انقلاب تاکنون چه مسیری را طی کرده و «انقلاب اسلامی» چه تغییری در جهت‌گیری این روند ایجاد کرده است؟
۲. چه «پیشران‌ها» و «محرک‌هایی» سبب شدند تا روندِ پژوهش‌های نهج‌البلاغه از رویکرد «ادبی - کلامی» به رویکرد «نظام‌ساز و تمدنی» تغییر مسیر دهد؟
۳. روندِ نوینِ شکل‌گرفته در مطالعات نهج‌البلاغه، چه شاخص‌های عینی و متمایزی دارد و چگونه به تأمین «نرم‌افزارِ تمدن نوین اسلامی» کمک کرده است؟

۱. پیشینهٔ پژوهش

برای موقعیت‌یابی دقیق این پژوهش در منظومهٔ مطالعات نهج‌البلاغه‌پژوهی لازم است پیشینهٔ موجود در دو حوزهٔ اصلی بررسی شود: نخست، آثاری که به تاریخ و کتاب‌شناسی شروح نهج‌البلاغه پرداخته‌اند؛ همچون «کتابنامهٔ نهج‌البلاغه» از رضا استادی، «امیرالمؤمنین و نهج‌البلاغه» از عزیزالله عطاردی، «شروح نهج‌البلاغه» از حسین جمعه‌عاملی، «دراسة حول نهج‌البلاغة» از محمدحسین حسینی جلالی، «چشمهٔ خورشید» از مصطفی دلشادتهرانی و... . این آثار به فهرست‌نگاری و معرفی شروح نهج‌البلاغه اختصاص دارند و با رویکردی توصیفی - تاریخی به معرفی شارحان و شروح در طول تاریخ هزارساله پس از سیدرضی پرداخته‌اند؛ البته برخی از آن‌ها به معرفی برخی از شروح نگاشته‌شدهٔ پس از انقلاب اسلامی

1. Text
2. Paradigm Shift

نیز اشاره کرده‌اند؛ همچنین مقالاتی نظیر «نهج‌البلاغه عبرالقرون» از طباطبائی و «آشنایی با شروح نهج‌البلاغه» از بروجردی مروری کلی بر این سیر تاریخی یا بخشی از آن ارائه می‌دهند که بیشتر بر شروح پیش از انقلاب متمرکزند. ارزش آثار فوق ارائهٔ نقشهٔ جامع از میراث مکتوب نهج‌البلاغه‌پژوهی با رویکرد توصیفی و کتاب‌شناختی است؛ اما به تحلیل جامعه‌شناختی و معرفت‌شناختیِ عوامل و زمینه‌های پیدایش این آثار، به‌ویژه در دوران معاصر، نمی‌پردازند.

حوزهٔ دوم، پژوهش‌های مرتبط با تأثیرات فرهنگی انقلاب اسلامی است؛ مانند کتاب‌های «عصر امام خمینی» میراحمدرضا حاجتی، «ایران؛ دیروز، امروز، فردا» محسن نصری، «درآمدی تحلیلی بر انقلاب اسلامی ایران» محمدرحیم عیوضی و مقالاتی همچون «انقلاب اسلامی در مصاف با قرن جدید» از حسن رحیم‌پورازغدی، «تأثیر انقلاب اسلامی بر فرهنگ سیاسی ایران...» از مرتضی علویان و ابوذر دلاور، «فراتحلیل نسبت دین‌داری با فرهنگ سیاسی در ایران پس از انقلاب اسلامی ایران» از معصومه باقری و حسن شجاعی. این پژوهش‌ها نشان داده‌اند که انقلاب موجب بازگشت به خویشتن و احیای اندیشهٔ دینی در عرصه‌های مختلف شده است. در این آثار به نقش متون دینی در شکل‌دهی ایدئولوژی انقلاب و نظام برآمده از آن اشارات کلی شده است؛ اما به‌صورت مصداقی و متمرکز به بررسی تأثیر انقلاب بر سرنوشت متنی خاص مانند نهج‌البلاغه و جریان مطالعات پیرامون آن نپرداخته‌اند؛ البته در برخی پژوهش‌های میدانی به شکل تجربی به‌بررسی شاخص‌های مطلوب برای کارگزاران حکومتی در دوران پس از انقلاب ایران با تکیه بر نهج‌البلاغه پرداخته‌اند. ازجمله گرجی‌پور در «شاخص‌های کارگزار حکومتی خوش‌نام» به شناسایی ویژگی‌های مسئول محبوب و ماندگار در حافظهٔ تاریخی مردم پرداخته و نشان داده است که مفاهیم کلیدی حکمرانی با استناد به نهج‌البلاغه چگونه بر ذهنیت جامعهٔ نخبگانی اثر گذاشت و به معیارهای عینی برای قضاوت مسئولان تبدیل شد.

بنابراین وجه ممیزهٔ پژوهش حاضر تبیین حلقهٔ مفقوده میان «تاریخ‌نگاری توصیفی شروح نهج‌البلاغه» و «تحلیل کلان فرهنگی انقلاب اسلامی» است. تاکنون پژوهشی جامع و تحلیلی که رابطهٔ علّی و معلولی میان رخداد انقلاب اسلامی و گذار الگوواره‌ای در جریان مطالعات نهج‌البلاغه بپردازد انجام نشده است. این نوشتار می‌کوشد با تمرکز بر این نقطه تلاقی این شکاف را پر کند و از سطح توصیفِ «چه آثاری پدید آمد»، فراتر رفته و به تحلیلِ «چرا و چگونه این تحول ماهوی در ارتباط با نهج‌البلاغه رخ داد»، بپردازد.

۲. روش پژوهش (روندپژوهی)

پژوهش حاضر با روش «روندپژوهی کیفی»[1] و با رویکرد توصیفی - تحلیلی سامان یافته است.

1. Qualitative Trend Analysis

روندپژوهی در اینجا به‌معنای رصد، پایش و تحلیل تغییراتِ رخ‌داده در یک پدیده در طول زمان، به‌منظور کشف الگوهای حاکم و جهت‌گیری‌های آینده است. در این پژوهش نهج‌البلاغه‌پژوهی در ایران به‌عنوان متغیر اصلی در نظر گرفته شده و سیر تحولات آن در بازهٔ زمانی بلندمدت (قبل و بعداز انقلاب اسلامی) واکاوی شده است. در این فرایند وقوع انقلاب اسلامی ایران به‌عنوان «نقطهٔ عطف استراتژیک» و متغیر مداخله‌گر لحاظ شده که مسیر خطیِ پیشین را تغییر داده است.

گردآوری داده‌ها به‌صورت اسنادی و کتابخانه‌ای انجام شده است و نگارنده با بررسی تطبیقیِ شروح، ترجمه‌ها و آثار تولیدشده در دو مقطع زمانی پیش و پس از انقلاب کوشیده است تا گذار از روندِ «فردگرایانه و اخلاقی» (روند پایه) به روندِ «تمدنی و حاکمیتی» (روند نوین) را تبیین کند. هدف غایی کاربست این روش نشان دادن این واقعیت است که چگونه این تغییر روند منجر به تولید «گفتمان نظری تمدن نوین اسلامی» شده است.

۳. تعاریف مفهومی پژوهش

به‌منظور ایجاد زبان مشترک و شفافیت علمی در تحلیل یافته‌ها مفاهیم کلیدی به‌کاررفته در این پژوهش به شرح زیر تعریف می‌شوند:

الف) روندپژوهی: منظور از روندپژوهی روشی تحلیلی است که با رصد و پایشِ تغییرات یک پدیده (در اینجا؛ مطالعات نهج‌البلاغه) در بازهٔ زمانی مشخص به کشف «الگوهای حاکم»، «جهت‌گیری‌ها» و «پیشران‌های تغییر» می‌پردازد. این روش فراتر از گزارش تاریخی به‌دنبال تبیین چرایی تغییر مسیر از وضعیتی به وضعیت دیگر و ترسیم چشم‌انداز آینده است.

ب) نهج‌البلاغه‌پژوهی: در این پژوهش نهج‌البلاغه‌پژوهی شامل هرگونه فعالیت علمی حول این کتاب می‌شود. این حوزه شامل شرح‌نویسی، ترجمه، تصحیح انتقادی، تک‌نگاری‌های موضوعی، پایان‌نامه‌های دانشگاهی و... است.

ج) نرم‌افزار تمدنی: تمدن دو ساحت دارد؛ ساحت سخت‌افزاری و ساحت نرم‌افزاری. منظور از «نرم‌افزار تمدنی» در این مقاله مجموعه‌ای از مبانی نظری، الگوهای رفتاری و اصول حکمرانی است که با تکیه بر متن نهج‌البلاغه، برای ادارهٔ جامعه و تعالی انسان، کشف و ارائه می‌دهد.

د) نقطهٔ عطف: به لحظه یا رویدادی اطلاق می‌شود که روندِ خطیِ موجود را متوقف می‌کند و مسیر حرکت را به سمتی جدید با شیب و شتابی متفاوت تغییر می‌دهد. در این پژوهش «انقلاب اسلامی ایران» به‌عنوان نقطهٔ عطف، روندِ سنتی مطالعات را به روندی تمدن‌ساز تبدیل کرده است.

٤. روندپژوهی جریان شرح‌نویسی در دوران پیش از انقلاب

برای درک عمق تحولات پس از انقلاب اسلامی تحلیل دقیق چارچوب کلان و رویکردهای حاکم بر سنت هزارسالهٔ شرح‌نویسی نهج‌البلاغه امری ضروری است. این سنت غنی شامل رویکردها و کارکردهای متنوعی است که در بسترهای تاریخی مختلف، به تناسب نیازها و شرایط روز، ظهور و بروز می‌کند. این بخش با واکاوی برخی از مهم‌ترین این ابعاد و همچنین تحلیل کارکردهای سیاسی ـ اجتماعی و محدودیت‌های ساختاری این دوران تصویری چندوجهی از سرمشق فکری حاکم بر این میراث ارائه می‌دهد. توجه به این چارچوب چندوجهی معیاری دقیق و روشنگر برای سنجش تحولات دورهٔ بعداز انقلاب خواهد بود.

٤-١. اصالت رویکرد متنی در روند پیشین و غلبهٔ دغدغه‌های علمی - نظری

هستهٔ اصلی و رویکرد حاکم بر اکثر شروح مهم پیشاانقلاب رویکردی متن‌محور و دانش‌پایه و هدف اولیهٔ شارحان گره‌گشایی از خودِ متن و ارائهٔ آن در چارچوبی علمی و غالباً برای جامعهٔ نخبگانی بود. این تلاش معمولاً در چند حوزهٔ زیر متمرکز می‌شد:

الف) رویکرد ادبی و لغوی: بخش بزرگی از شروح اولیه مانند «اعلام نهج‌البلاغه» سرخسی (حاجیان حسین‌آبادی، صادقیان، ۱۴۰۰، ص۱۴۵) و «معارج نهج‌البلاغه» بیهقی (حاجیان، دلشادتهرانی، ۱۳۹۴، ص۱۴) بر توضیح واژگان غریب و ادبیات عرب متمرکز بودند.

ب) رویکرد کلامی و فلسفی: با بلوغ مکاتب کلامی و فلسفی، به‌ویژه در قرن هفتم و هشتم، شروح نهج‌البلاغه به میدانی برای تبیین و دفاع از مبانی اعتقادی تبدیل شد. شرح ابن‌میثم بحرانی نمونهٔ اعلای این رویکرد است که شارح به تبیین عمیق مفاهیم توحیدی و متافیزیکی نهج‌البلاغه می‌پردازد (پهلوان، ۱۳۸۶؛ عشریه، ۱۳۹۸، ص۲). شرح ابن‌ابی‌الحدید نیز که حدود ۱۳درصد از آن به مباحث کلامی و فلسفی اختصاص دارد (سرخیل، ۱۳۹۰، ص۱۲۷)، مصداق دیگری از این رویکرد است. این رویکردها متن را به‌مثابهٔ منبعی برای استخراج و اثبات اصول نظریِ مکتبی فکری می‌دید.

ج) رویکرد تاریخی و اجتماعی: شرح ابن‌ابی‌الحدید، با تمرکز بر زمینهٔ تاریخی و اجتماعی کلمات امام (ع)، نمونهٔ برجستهٔ این رویکرد است؛ به‌گونه‌ای که بیش از یک‌سوم این شرح (حدود ۳۴درصد) به منابع و مباحث تاریخی اختصاص پیدا کرده است (سرخیل، ۱۳۹۰، ص۱۲۷).

د) رویکرد شهودی - عرفانی: در این رویکرد متن به‌مثابهٔ نردبانی برای سلوک معنوی و کشف حقایق باطنی تفسیر می‌شود؛ برای نمونه باید به شرح ملاعبدالباقی تبریزی با گرایش‌های صوفیانه اشاره کرد (هاشمی، ۱۳۹۴).

در دوران پیشاانقلاب نهج‌البلاغه در الگوواره‌های مختلف معرفتی بازتولید می‌شد. این امر تمایز آن را با دورهٔ پساانقلاب که الگوی غالب در آن «کاربردی - اجتماعی» است به‌شکلی بسیار شفاف و فنی آشکار می‌کند.

٤ـ٢. شرح به‌مثابهٔ گفت‌وگوی بینامتنی

شروح پیشین از ابتدا تا انقلاب اسلامی جزایری جدا از هم نبودند؛ بلکه سنت گفت‌وگویی مستمری را شکل می‌دادند و نوعی وابستگی به یکدیگر داشتند. آن‌ها برای شرح‌نویسی خود بر شانهٔ یکدیگر می‌ایستادند. شارحان در گام تکمیل و نقد همیشه به شروح پیش از خود توجه داشتند و به نقد و بررسی سخنان ایشان می‌پرداختند؛ مانند نقدهای ابن‌ابی‌الحدید بر راوندی (موسوی، مردانی، ١٣٩٨، صص٢٧-٣٣)؛ حتی اگر فردی همچون ابن‌میثم از شارحان پیشین به صراحت نام نبرده است؛ اما به‌طور ضمنی در حال پاسخ به برخی دیدگاه‌های کلامی پیشینیان است (ر.ک: ابن‌میثم، ١٤٠٤، ج٣، صص١٥٧، ٣٤٨، ٣٦٠؛ ج٤، صص٢٥٢ و ٢٦٢).

در گام قضاوت و تلفیق شارحان به داوری نظرات پیشینیان می‌پردازند. شرح «منهاج‌البراعه» و «شرح بهج‌الصباغه» شاهد مثال‌های عالی در این زمینه‌اند که از وجود سنت گفت‌وگویی حکایت می‌کنند.

این رویه در پیش از انقلاب اسلامی نشان می‌دهد که شارحان در حال گفت‌وگوی «درون‌گفتمانی» با یکدیگر بودند. این روند با گستردگی گفتمانیِ پساانقلاب که در آن گفت‌وگوی اصلی نه فقط با شارحان گذشته بلکه با «مسائل روز جامعه و مکاتب رقیب جهانی» است دو مسیر جداگانه است.

٤ـ٣. تعامل با قدرت سیاسی با رویکرد اخلاقی - ارشادی

برخلاف تصور اولیه که از جدایی شروح پیشاانقلاب از عرصهٔ سیاست حکایت می‌کند شواهد متعددی از تعامل شارحان با ساختار قدرت وجود دارد؛ البته این تعامل با کارکرد سیاسی نهج‌البلاغه در دورهٔ پس از انقلاب متفاوت است. شرح «ابن‌ابی‌الحدید» به وزیر شیعی‌مذهب دولت عباسی تقدیم شد و تعامل با قدرت سیاسی درچارچوب گفت‌وگویی علمی در سطح نخبگان صورت گرفت و حتی در متن شرح نیز به‌عقیدهٔ برخی از پژوهندگان گاهی مراعات حاکمیت سیاسی شده است (افتخارزاده، ١٣٩٥، ص٣٧٨). شرح «منهج الفصاحه» از الهی اردبیلی به شاه اسماعیل صفوی اهدا گردید که کارکردی ارشادی (ارائهٔ اخلاق سیاسی) و هویت‌بخش برای جامعهٔ داخلی داشت. این تعاملات نهج‌البلاغه را نه به‌عنوان «بیانیهٔ تأسیس نظام سیاسی جدید» بلکه عمدتاً در دو کارکرد معرفی می‌کرد:

١. منبع حکمت و اخلاق سیاسی: شارحان با تقدیم آثار خود به حاکمان در پی ارائهٔ پند و اندرز و تبیین اصول اخلاقیِ حکمرانی براساس سیرهٔ علوی بودند. این رویکرد بیشتر «سیاستی ارشادی» بود و

هدف آن اصلاح و هدایت حاکم موجود بود نه طراحی ساختاری جایگزین برای نظام موجود.

۲. ابزار کسب مشروعیت و هویت‌بخشی: در عصری مانند دورهٔ صفویه ترجمه و شرح نهج‌البلاغه به زبان فارسی و اهدای آن‌به حاکمان (که مصادیق متعددی هم دارد) در خدمت پروژهٔ دولت برای ترویج و تثبیت هویت شیعی در میان تودهٔ مردم فارسی‌زبان بود و در نگاهی وسیع‌تر به ساختار سیاسی حاکم مشروعیت دینی می‌بخشید.

٤-٤. مخاطب دوگانه (نخبگان علمی و عموم متدینان)

اگرچه زبان اصلی و سطح علمیِ شروح معیار و کلاسیک متقدّم متوجه مخاطبان خاص و نخبگان علمی بود؛ اما از دوره‌های میانه جریانی موازی برای ارتباط با مخاطب عام نیز شکل گرفت. نقطهٔ عطف و شروع این جریان در عصر صفویه و با رونق ترجمه و شرح‌نویسی به زبان فارسی با نگارش «منهج‌الفصاحه» بود (الهی، ۱۳۹۰، ج۱، ص۱۹). آثاری چون «تنبیه الغافلین» کاشانی و شرح «ملاعبدالباقی تبریزی» نیز در همین عصر و با هدف ارائهٔ معارف نهج‌البلاغه برای جامعهٔ فارسی‌زبان نگاشته شدند و از آن به‌بعد تا انقلاب اسلامی رویهٔ عمومی‌سازی با مخاطب عام رو به گسترش بود.

بااین‌حال باید به تفاوت ماهوی این «عمومی‌سازی» با دورهٔ پس از انقلاب توجه کرد که این آثار در پی بسیج سیاسی - اجتماعی توده‌های مردم نبودند؛ بلکه هدف اصلی آن‌ها غالباً تعلیم دینی، ترویج اخلاق، آموزش مبانی و تعمیق باورهای شیعی بود. در این نگرش نهج‌البلاغه به‌مثابهٔ منبعی برای تهذیب نفس و سلوک فردی به مخاطب عام معرفی می‌شد؛ درحالی‌که پس از انقلاب عمومی‌سازی نهج‌البلاغه علاوه‌بر تأکید بر تعالیم دینی و آموزشی به‌دنبال ساختن «شخصیتی انقلابی» بود که بتواند از ارزش‌های بنیادین انقلاب (مانند عدالت‌خواهی، ساده‌زیستی مسئولان، استکبارستیزی و...) دفاع و آن‌ها را به نسل جدید منتقل کند. آثاری که در حوزهٔ نهج‌البلاغه برای جوانان و نوجوانان نوشته شدند به‌نوعی در خدمت این هدف متعالی بودند؛ بنابراین هدف از شرح‌ها در پیشاانقلاب عملاً ساخت «فردی متدیّن» بود نه لزوماً «کنشگر سیاسی» یا فعال اجتماعی؛ درحالی‌که در انقلاب اسلامی با استفاده از نهج‌البلاغه اهداف متعددی برای حرکت‌های اجتماعی پی گرفته شد و عمومی‌سازی نهج‌البلاغه کارکردی غالباً سیاسی و عملیاتی و جامعه‌گرا یافت. باید گفت عمومی‌سازی پیشاانقلاب پروژه‌ای عمدتاً فردمحور و درون‌گرا با هدف ارتقای معنوی افراد بود؛ درحالی‌که در عمومی‌سازی پساانقلاب جنبهٔ جامعه‌محور و برون‌گرا با هدف تثبیت نظام سیاسی و تربیت نیروهای انقلابی تقویت شد و این دو رویه باهم متفاوت‌اند.

٤-٥. محدودیت‌های ساختاری و فضای انقباضی نشر پیشاانقلاب

علاوه‌بر رویکردهای محتوایی باید توجه داشت که نشر شروح و محتواهای مرتبط با نهج‌البلاغه در

عصر پیش از صنعت چاپ به‌دلیل مشکلات استنساخ و... محدودیت‌های فراوانی داشت. نشر گستردهٔ آثار در دوران پیش از صنعت چاپ چندان مرسوم نبود، گرچه در مواردی خاص مانند اصفهانِ عصر صفویه کتاب‌ها به‌وفور استنساخ می‌شدند (جعفریان، ۱۳۷۹، ج۲، ص۷٤۲)؛ اما در نگاه کلی تعداد آثار فراوان نبود. پس از تحول در صنعت چاپ و نشر و کاغذ نیز که در ایران ابتدا در آذربایجان و سپس در تهران رواج یافت (شمیم، ۱۳۸۷، ص۳٦٦) گرچه در مقایسه با دوره‌های قبل تحولی بزرگ محسوب می‌شد؛ اما نسبت به عصر پساانقلاب چندان چشم‌گیر نیست. در عصر پیش از انقلاب مانند عصر پهلوی (۱۳۰٤-۱۳۵۷ش) انتشار کتاب خصوصاً کتاب‌های دینی یا سیاسی در بستری از محدودیت‌های شدید ساختاری انجام می‌شد و میانگین سالانه حدود ۲۷۵ عنوان کتاب تا سال ۱۳۵۶ (نصری، ۱۳۹۱، ص۸۰) تصویری گویا از این فضای فرهنگی انقباضی و محدود ارائه می‌دهد. این فضای بسته که با سانسور شدیدی نیز همراه بود (نصری، ۱۳۹۱، ص۹۷) عملاً ظرفیت تولید و ترویج گستردهٔ آثار عمیق دینی را از بین برده بود؛ بنابراین مقایسهٔ دوران پس از انقلاب با این دوره نه تنها مقایسهٔ دو «رویکرد» بلکه مقایسهٔ دو «ظرفیت ساختاری» کاملاً نامتناسب در حوزهٔ نشر است.

۵. انقلاب اسلامی؛ نقطهٔ عطف در تغییر روند مطالعات نهج‌البلاغه

به ثمر نشستن انقلاب اسلامی نقطهٔ عطف معرفتی بود که توانست «روند حاکم» بر نحوهٔ مواجهه با متون دینی را دگرگون سازد و زمینه‌ساز تولید دانش تمدنی شود. در این میان در خوانش نهج‌البلاغه نیز تحولات بسیاری رخ داد و علاوه‌بر اهتمام بیشتر به متن نهج‌البلاغه رویکردهای جدیدی نیز شکل گرفت. گذار و تحولات مرتبط با نهج‌البلاغه پس از انقلاب محصول علتی واحد شمرده نمی‌شود؛ بلکه برایند تعامل پیچیده‌ای از زمینه‌های فکری، نیازهای ساختاری، الزامات سیاسی، سازوکارهای اجتماعی - فرهنگی، قدرت رسانه‌های نوین و... بود. در ادامه این شبکهٔ علّی در هفت عامل کلیدی واکاوی می‌شود.

۵-۱. تأمین زیرساخت تمدن‌سازی

با استقرار نظام جمهوری اسلامی برای نخستین بار در تاریخ تشیع ساختاری سیاسی و مستقل بر مبنای فقه و اندیشهٔ شیعی شکل گرفت. عامل زمینه‌ساز و حیاتی فقدان تاریخیِ «نظریهٔ دولت» جامع و عملیاتی در فقه و کلام سیاسی شیعه برای عصر غیبت بود. قرن‌ها حیات سیاسی در اقلیت یا در چارچوب نوعی تقیه و تعامل با حکومت‌های غیرشیعی باعث شده بود انرژی فکری عالمان بیشتر معطوف به حفظ کیان شیعه و مباحث نظری مانند مشروعیت باشد و کمتر به‌دنبال تدوین دستورالعمل اجرایی برای ادارهٔ دولت مدرنِ اسلامی باشند. با پیروزی انقلاب این خلأ نظری به بحران عملی تبدیل شد. نظام نوپا نیازمند

مبانی‌ای فراتر از کلیات فقهی بود تا بتواند برای ساختارهای پیچیدهٔ اقتصادی، اداری و قضایی خود متناسب با نیازهای عصر پشتوانهٔ نظری فراهم کند. این خلأ تقاضای شدید و فوری برای یافتن متن مرجع و اصیل ایجاد کرد و نهج‌البلاغه به‌دلیل پرداختن مستقیم به امر حکومت‌داری بهترین و شاید تنها گزینه برای پاسخ به قسمت‌هایی از این نیاز بود تا به‌عنوان برنامه‌ای تمدن‌ساز ایفای نقش کند. «تمام نهج‌البلاغه می‌تواند در تمام ارگان‌های انقلابی ما حضور داشته باشد و می‌تواند در تشکیلات دولت الهام‌بخش باشد، موقعی که در مجلس خبرگان همراه برادران دیگر مشغول تنظیم اصول قانون اساسی بودیم، دیدیم که قانون اساسی جمهوری اسلامی را در بسیاری از مسائل می‌توان از نهج‌البلاغه الهام گرفت، این دلیل بر این است که نهج‌البلاغه کهنه نمی‌شود. قانون اساسی که بشر می‌نویسد ممکن است بعداز مدتی پنجاه سال یا صدسال احتیاج به تغییر داشته باشد؛ اما این نامه یا فرمان به مالک‌اشتر از چنان جامعیتی برخوردار است که یک مسئله‌ای که قابل‌عمل و الهام‌بخش نباشد، در سرتاسر آن به‌چشم نمی‌خورد، همچنین است نهج‌البلاغه، این معنی جاودانگی است؛ یعنی همیشه تازه است، همیشه قابل‌بهره‌گیری و استفاده است» (مکارم، ۱۳٦۸، ص۱۲۵).

پژوهش‌های معاصر نشان می‌دهد رجوع به نهج‌البلاغه تلاشی برای استخراج شاخص‌های دقیق اعتماد سیاسی و تعریف منش کارگزاران در تراز تمدن نوین اسلامی بوده است؛ زیرا اساساً تمدن بدون دولت ممکن نیست و نهج‌البلاغه می‌توانست خلأ تئوریک دولت‌سازی که مقدمهٔ تمدن‌سازی است را پر کند. یافته‌ها حاکی از آن است که مؤلفه‌هایی نظیر پیش‌بینی‌پذیر بودن رفتار حکومت و مکانیسم جبران خطا از دلِ متن استخراج‌شده تا خلأهای نظری دولت‌سازی را به‌عنوان امری مقدماتی پر نماید (ردادی، ۱۴۰۰، صص۲۲٦-۲۳۰)؛ بنابراین در میان میراث غنی شیعه هیچ متنی به‌اندازهٔ نهج‌البلاغه، خصوصاً با محتوایی مانند عهدنامهٔ مالک‌اشتر، ظرفیت ایفای این نقش را در ارائهٔ الگوی حاکمیتی نداشت. این نیاز فوری و ساختاری نهج‌البلاغه را از جایگاه متنی کلاسیک برای تأملات نظری به منبع راهبردی و کاربردی برای دولت‌سازی و تهیهٔ مقدمات تمدن‌سازی ارتقا داد. شاید همین امر مهم‌ترین موتور محرکهٔ تغییر رویکرد از «شرح برای فهم» به پژوهش حول نهج‌البلاغه برای «عمل» بود.

۵-۲. زمینه‌سازی فکری توسط پیشگامان احیاگری دینی

اقبال به نهج‌البلاغه پس از انقلاب بدون پیش‌زمینه نبود. جریانی از «احیاگری فکری» در دهه‌های منتهی به انقلاب خصوصاً از سال ٤۲ به بعد به‌دنبال ارائهٔ قرائتی نو، اجتماعی و کارآمد از اسلام بود. متفکرانی چون طالقانی، مطهری، خامنه‌ای، حکیمی، شریعتی و... در آثار و سخنرانی‌های خود نهج‌البلاغه را از متنی صرفاً اخلاقی - عرفانی به‌جایگاه منبع نظام‌ساز فکری ارتقا دادند. کتاب «سیری در

نهج‌البلاغه» از شهید مطهری که محصول مقالات سال‌های ۱۳۵۲-۱۳۵۱ش است، سندی دقیق از این تلاش برای کشف «جهان‌بینی» و «اصول کلی» حاکم بر نهج‌البلاغه است. این اثر نهج‌البلاغه را متنی منسجم با طرحی کلی برای انسان و جامعه معرفی می‌کند.

جلسات تفسیر نهج‌البلاغهٔ محمود طالقانی در مسجد هدایت را باید نمونهٔ دیگر این زمینه‌ها دانست. طالقانی در ترجمهٔ نهج‌البلاغه این کتاب را «نمونه و نمایندهٔ حکومت علوی» می‌دانست که در حقیقت «حکومت علم و فضیلت» بود (جعفری، ۱۳۸۰، ج۱، ص٥٦)؛ لذا با این زاویهٔ نگاه به ترجمه و بحث در نهج‌البلاغه می‌پرداخت. سخنرانی‌های محمدتقی شریعتی در باب نهج‌البلاغه (حکیمی، ۱۳۹۲، ص۲٦۳) و سپس جلسات علی شریعتی ذهنیت نخبگان انقلابی را برای پذیرش نقش محوری این کتاب به‌خوبی آماده کرده بود؛ همچنین سخنرانی‌های آیت‌الله خامنه‌ای حول محور نهج‌البلاغه در سال‌های ۵۲-۱۳۵۳ش نمود دیگری از این تلاش‌ها بود. ایشان خطبه‌هایی از نهج‌البلاغه را برای بحث انتخاب می‌کرد که مطابق با رویکرد مبارزاتی و بیدارکردن مردم باشد و روش حکمرانی اسلامی را بیان کند (خامنه‌ای، ۱۳۹۹، ص۵). انقلاب اسلامی در واقع این جریان فکریِ نخبه‌گرا را به گفتمان عمومی و حاکمیتی تبدیل کرد و به آن قدرت اجرایی و ترویجی بخشید؛ بنابراین انقلاب بستری را که پیشتر توسط این متفکران شخم زده شده بود به مرحلهٔ بذرپاشی و برداشت انبوه رساند.

۵-۳. نقش رهبران انقلاب در ترویج و عینیت‌بخشی به نهج‌البلاغه

اگر پیشگامان فکری، ظرفیت نهج‌البلاغه را آشکار کردند رهبران انقلاب یعنی امام خمینی و آیت‌الله خامنه‌ای علاوه‌بر تأکید بر این پتانسیل آن را به «سیاست راهبردی نظام» تبدیل کردند. ایشان در جایگاه رهبری نهج‌البلاغه را به‌عنوان الگوی عمل مسئولان و شاخص ارزیابی حکومت معرفی می‌کردند و بر جنبه‌های حکومتی و سیاسی آن تأکید داشتند. امام خمینی(ره) نهج‌البلاغه را نازلهٔ روح امیرالمؤمنین(ع) می‌دانست که شفا و مرهمی برای دردهای فردی و اجتماعی انسان است (خمینی، ۱۳۷۸، ج۱۴، ص۳۴۸). ایشان در تبیین مباحث سیاسی و نکات مرتبط با حکومت اسلامی مستندی همیشگی مانند نهج‌البلاغه داشتند (خمینی، ۱۳۷۸، ج۲، صص۳۵۹-۳٦۱؛ ج۸، ص۱۸۴؛ ج۲۰، ص۱۱۲) و معتقد بودند که پس از قرآن کریم دستورات معنوی و حکومتی نهج‌البلاغه بالاترین راه نجات برای انسان است (خمینی، ۱۳۷۸، ج۲۱، ص۳۹۶). این توجه ویژه و ارجاعات مستمر ازسوی بنیان‌گذار نظام جمهوری اسلامی جایگاه این متن را در اندیشهٔ نظام اسلامی تثبیت کرد: «ایران حجّت دارد؛ دلیل دارد. ما با قرآن داریم پیش می‌رویم؛ با نهج‌البلاغه داریم پیش می‌رویم» (خمینی، ۱۳۷۸، ج۱۹، ص۱۳۹).

آیت‌الله خامنه‌ای نیز که پیش از انقلاب بر محتوای این کتاب تأکید داشتند بعداز انقلاب (چه در دوران

ریاست جمهوری و چه در دوران رهبری) این رویکرد را تعمیق بخشیدند و در فرصت‌های متعدد و مناسب بر آن تأکید کردند. ایشان مؤکداً خواستار بهره‌برداری از نهج‌البلاغه برای عصر و زمانهٔ حاضر بودند (خامنه‌ای، ۱۳۷۲، ص۳۸). ایشان در یکی از جدیدترین سخنرانی‌های خود گفته‌اند: «اگر ملت ایران و ملت‌های مسلمان بخواهند استفاده کنند از درس این انسان بزرگ و برترین انسان‌ها بعداز پیغمبر باید به نهج‌البلاغه بیشتر مراجعه کنند» (Khamenei.ir ؛۱۴۰۴/۱/۱). وی با تأکید بر جنبه‌های مختلف نهج‌البلاغه خصوصاً ابعاد مدیریتی، اجتماعی و سیاسی عملاً آن را به منبع اصلی گفتمان رسمی نظام در حوزهٔ مدیریت و سیاست تبدیل کرد (خامنه‌ای، ۱۳۷۲، صص۱۲، ۲۸، ٤١، ٤٨).

٥-٤. توجه بیشتر به نهج‌البلاغه در دوران بحران و جنگ تحمیلی

شرایط بحرانی سال‌های اولیهٔ انقلاب و سپس هشت سال دفاع مقدس نیازمند گفتمان قدرتمند برای بسیج عمومی، الهام‌بخشی، تبیین مفاهیم جهاد و شهادت، مدیریت بحران و ارائهٔ الگوی مقاومت بود. خطبه‌های جهاد، نامه‌های امام علی(ع) به فرماندهان نظامی و کلمات قصار در باب حکمتِ مصائب و پاداش صبر به بخش جدایی‌ناپذیر ادبیات سیاسی و فرهنگی دوران جنگ تبدیل شد و نهج‌البلاغه با این ظرفیت‌ها به‌خوبی توانست به «مخزن معنوی و ایدئولوژیک» این دوران تبدیل شود. کتاب‌هایی مانند «نهج‌البلاغه و جنگ» از کمره‌ای، «احکام و آداب جنگ در نهج‌البلاغه» اثر مصطفوی، «جنگ از دیدگاه نهج‌البلاغه» از حجازی، «شهادت در نهج‌البلاغه» از ری‌شهری و... همگی در این دوران و در فضای دفاع مقدّس نگاشته شده‌اند.

درعین‌حال مضامین نهج‌البلاغه در بیان رزمندگان نیز به‌شکل‌های مختلفی تبلور داشت؛ برای نمونه شهید سیدحسین علم‌الهدی دفاع مقدس را فرصتی برای پیاده‌سازی نهج‌البلاغه می‌دانست (بایرامی، ۱۳۹۴، صص۷۷ و ۸۰) و از نهج‌البلاغه به‌عنوان عامل دست‌گیری از رزمندگان تعبیر می‌کرد و گاهی در کنار اسلحه یک نهج‌البلاغه برایشان تهیه می‌کرد (بایرامی، ۱۳۹۴، ص۸۲). پس از دوران دفاع مقدّس نیز در پاره‌ای از موارد از محتوای نهج‌البلاغه برای تثبیت و تبیین آنچه در جبهه و جهاد مقدّس واقع شده بود استفاده شد. تعبیر محمد دشتی ذیل خطبهٔ ۱۰۲ نهج‌البلاغه که بخشی از آن را به رزمندگان غوّاص ایران تفسیر کرد (دشتی، ۱۳۸۷، ص۱۳۳)، در همین راستا بود.

٥-٥. احیای هویت تمدنی در برابر نفوذ تمدن غرب

گفتمان اصلی انقلاب اسلامی مبتنی‌بر شعار «نه شرقی، نه غربی، جمهوری اسلامی» بود. این گفتمان خود را به‌عنوان راه سوم و الگوی هویت مستقل اسلامی و تمدنیِ اصیل در برابر «مکاتب رقیب» و

تمدن‌های دیگر تعریف می‌کرد و با آن‌ها مرزبندی داشت. در چنین فضایی پس از قرآن کریم، نهج‌البلاغه به‌عنوان منبعی برای ارائهٔ سبک زندگی و مدل حکمرانی بدیل در برابر تمدن لیبرال – دموکراسی غرب محسوب شد. منبعی که با محتوای چندجانبه بهترین گزینه برای ارائهٔ الگوی جایگزین تمدنی بود. متن نهج‌البلاغه ظرفیت آن را داشت که در برابر نظریه‌های عدالت غربی و شرقی «عدالت علوی» را به‌عنوان نظریهٔ جامع مطرح کند.

آثاری که پس از انقلاب در زمینهٔ اقتصاد، سیاست و مدیریت در نهج‌البلاغه نوشته شدند اغلب با هدف استخراج این «نظام جایگزین» و اثبات کارآمدی آن در مقابل مکاتب رقیب تدوین شدند. این رویکرد نهج‌البلاغه را به ابزاری برای ارائهٔ سبک زندگی تمدنی در برابر سبک زندگی غربی تبدیل کرد. پژوهشگران با استناد به این متن علل فروپاشی تمدن‌های بشری را در دو بُعد تاریخی مانند فقدان رهبری کارآمد و جامعه‌شناختی (مانند زوال اعتماد اجتماعی و شکاف طبقاتی) واکاوی کردند تا هشدارهای لازم را برای حفظ پویایی تمدن نوپای اسلامی ارائه دهند (عشایری و همکاران، ۱۳۹۷، صص۱۶۵-۱۶۸).

بسیاری از پژوهش‌های پساانقلابی چه در شروح نهج‌البلاغه و چه در اشکال دیگر آثار مرتبط و مستند به نهج‌البلاغه غالباً در حال گفت‌وگویی انتقادی با نظریات متفکران غربی و شرقی همچون مارکس و امثال او هستند. هدف نویسندگان این دوره صرفاً شرح متن کلاسیک نیست؛ بلکه استخراج نظریهٔ رقیب بر پایهٔ عدالت علوی است. به برخی از نمونه‌ها در ادامه اشاره می‌شود که نویسنده پس یا پیش از بیان مطلبی مستخرج از نهج‌البلاغه ایرادات مکاتب مقابل را نشانه رفته است؛ برای نمونه «و از اینست که مارکس، می‌گوید: دین افیون شعوب است؛ اما نفهمیده‌اند، که دین عین حق است [...] اگر مارکس، و فلاسفه، حقیقت اسلام می‌یافتندی، همچنان‌که کتاب اللّه بیان نموده و پیامبر و هادیان اسلام، ائمّهٔ هدی بیان و تفسیر کرده‌اند، همانا می‌گفتندی، دین است که محقق اهداف جماهیر است...» (مدرس وحید، بی‌تا، ج۲۰، ص۱۱۵). «بسیاری از افکار غلط به‌وسیلهٔ کتاب می‌ماند و آیندگان هم این افکار غلط در مغزشان جای می‌گیرد، مارکس و انگلس مطلبی را گفتند و رفتند و الان قریب نصف دنیا دنباله‌روی افکار غلط آن‌ها هستند و هرچه مردم به اشتباه بیفتند گناهش به گردن آن‌ها هم هست: «حَمَّالٌ خَطَایا غَیرِهِ»» (منتظری، ۱۳۸۳، ج۲، ص۲۳۹). «باید ببینیم که در فرهنگ نهج‌البلاغه مردم در برابر حکومت چه کاره‌اند؟ تعیین کننده‌اند؟ شروع کننده‌اند؟ اختیاردار تامّ‌اند؟ هیچ کاره‌اند؟ چه هستند؟ این از ظریف‌ترین مسائلی است که در نهج‌البلاغه عنوان شده است و امروز فرهنگ‌هایی که بر ذهنیّت مردم در بخش‌ها و تقسیم‌بندی‌های مختلف سیاسی حاکم است هیچ‌کدام منطبق با فرهنگ نهج‌البلاغه نیست» (خامنه‌ای، ۱۳۶۳، ص۲۹).

۵-۶. نهادینه‌سازی پژوهش‌ها، حمایت ساختاری و تسخیر عرصهٔ عمومی

انقلاب اسلامی دین و مفاهیم دینی را از حوزهٔ خصوصی و محافل تخصصی به‌عرصهٔ عمومی آورد. پیش از انقلاب شرح‌نویسی عمدتاً فعالیت علمیِ فردمحور بود که عالمی براساس دغدغه‌های شخصی‌اش انجام می‌داد؛ اما پس از انقلاب پژوهش در باب نهج‌البلاغه علاوه‌بر فعالیت‌های فردی به پروژهٔ علمی و تحت حمایت نهادهای حاکمیتی و علمی تبدیل شد. به سخن‌دیگر این اقبال عمومی و نیاز حاکمیتی با حمایت ساختاری و نهادینه همراه شد. تأسیس مراکز تخصصی مانند «بنیاد نهج‌البلاغه»، «مرکز پژوهش‌های علوی» و...، رشد چشمگیر پایان‌نامه‌های مرتبط در دانشگاه‌ها و حوزه‌های علمیه و نیز سرمایه‌گذاری بر فناوری‌های نوین پژوهشی مرتبط (مانند نرم‌افزارهای مرکز تحقیقات اسلامی نور، آثار مرکز تحقیقات رایانه‌ای اصفهان و دیگر مراکز دولتی و خصوصی) پژوهش در این حوزه را از فعالیتی فردی به «صنعت دانش» سازمان‌یافته تبدیل کرد. نهایتاً این حمایت نهادی تولید دانش در این حوزه را از حرکتی پراکنده به جریانی منسجم و پرشتاب تبدیل کرد.

در همین راستا نهج‌البلاغه که پیش از آن عمدتاً در حوزه‌های علمیه و توسط علما تدریس و شرح می‌شد به گفتمان روزمرهٔ سیاسی و اجتماعی راه یافت. با استقرار نظام جدید، ابزارهای رسانه‌ای مدرن (رادیو، تلویزیون و مطبوعات) نیز در خدمت ترویج گفتمان رسمی قرار گرفتند. این ابزارها در کنار محافل عمومی (تریبون‌های نمازجمعه، سخنرانی‌های مذهبی و...) نقشی بی‌بدیل در خارج کردن نهج‌البلاغه از انحصار محافل علمی و تزریق آن به لایه‌های مختلف جامعه ایفا کردند. فرایند رسانه‌ای شدن ضریب نفوذ نهج‌البلاغه را به شکلی بی‌سابقه افزایش داد و آن را به بخشی از فرهنگ عمومی تبدیل کرد. تولید و پخش برنامه‌های متعدد با محوریت نهج‌البلاغه و ارجاعات مستمر به آن در جلسات عمومی ضریب نفوذ پیام نهج‌البلاغه را به‌شکلی تصاعدی افزایش داد که در هیچ دورهٔ تاریخی پیشین امکان‌پذیر نبود. این توسعه و تبلیغ موجب شکل‌گیری تقاضای اجتماعی افزون‌تر برای فهم این کتاب شد و به تبع آن بازار نشر را به‌سمت تولید آثار عمومی‌پسند سوق داد. این تغییر ماهوی در مخاطب دو پیامد مستقیم و مهم دربرداشت:

الف) نیاز به ساده‌سازی و تسهیل دسترسی: مخاطب جدید توانایی و فرصت مراجعه به شروح فنی و کلاسیک را نداشت. این نیاز به جهش در تولید ترجمه‌های روان فارسی، شروح ساده و کاربردی و آثار گزیده و موضوعی متعددی منجر شد.

ب) پیدایش آثار مخاطب‌محور: برای نخستین بار آثاری مشخصاً برای اقشار خاص مانند جوانان، نوجوانان و حتی کودکان براساس مفاهیم نهج‌البلاغه تدوین گردید تا این متن در فرایند جامعه‌پذیری نسل جدید نقش ایفا کند.

۵-۷. گسترش چاپ و نشر و اقتضائات بازار کتاب (بستر فنی و اقتصادی تحول)

همزمان با عوامل فوق رشد کلی صنعت چاپ و نشر پس از انقلاب بستر فنی و اقتصادی مناسب فراهم کرد. این عامل خود به نیروی محرکهٔ اقتصادی و فرهنگی بیرونی برای خدمت به ساحت نهج‌البلاغه تبدیل شد. آمارها به‌شکلی گویا این جهش را به تصویر می‌کشند که شمارگان عناوین کتاب منتشرشده از میانگین سالانهٔ حدود ۲۷۵ عنوان تا پیش از انقلاب به میانگین سالانهٔ بیش از ۳۲هزار عنوان تا سال ۱۳۹۶ جهش یافت. این رشد تصاعدی و بیش از ۱۱۶ برابری که با افزایش تعداد ناشران و حمایت‌های دولتی نیز همراه بود از یک سو اقبال عمومی به کتب دینی مانند نهج‌البلاغه آن را به موضوع جذاب برای ناشران تبدیل می‌ساخت و از سوی دیگر معرفی ظرفیت‌های نهج‌البلاغه نگارش آثار متعدد و مرتبط با آن را ضروری می‌کرد. این تقاضا و نیازها خود به عاملی برای تشویق نویسندگان و مترجمان برای تولید آثار متنوع و متناسب با سلیقه‌های مختلف تبدیل شد و ناشران را در ترویج هرچه بیشتر آثار مرتبط با نهج‌البلاغه تشویق کرد. شبکهٔ درهم‌تنیدهٔ این عوامل محرک در جدول ۱ نمایش داده شده است.

جدول ۱: تحلیل روندپژوهانهٔ عوامل محرک در شکل‌گیری نرم‌افزار تمدنی

عامل محرک	ماهیت و کارکرد	کارکرد در تمدن نوین اسلامی	کلیدواژه تحلیلی
خلأ الگوی مدون برای دولت‌سازی شیعی	نیاز ساختاری؛ ایجاد تقاضا برای منشور عملیاتی	تأمین نرم‌افزار حکمرانی و نظام‌سازی	تقاضای تمدنی
زمینه‌سازی فکری پیشگامان احیاگری دینی	بنیاد نظری؛ ایجاد آمادگی ذهنی در نخبگان	مهندسی ذهنیت تمدن‌ساز	زمینه‌سازی
نقش راهبردی رهبران انقلاب	عامل جهت‌دهنده؛ تبدیل پتانسیل متن به سیاست رسمی	رهبری و ولایت در تمدن	راهبری راهبردی
الزامات دوران بحران و جنگ تحمیلی	نیاز موقعیتی؛ کاربست متن برای مدیریت جهادی	الگوی مدیریت بحران و ایثار	بسیج و فرهنگ جهادی
جست‌وجو برای الگوی هویتی در برابر مکاتب رقیب	نیاز تمدنی؛ ارائهٔ جایگزین برای مکاتب دیگر	تثبیت هویت مستقل تمدنی (نه شرقی، نه غربی)	تمایز تمدنی
اجتماعی‌سازی و تسخیر عرصهٔ عمومی	سازوکار ترویجی؛ عمومی‌سازی و نفوذ در جامعه	جامعه‌پردازی و تربیت نیروی انسانی	ترویج عمومی
نهادینه‌سازی پژوهش و حمایت ساختاری	سازوکار پشتیبانی؛ تبدیل پژوهش به پروژهٔ سازمان‌یافته (کلان)	ساختارسازی برای تولید علم بومی	سازمان‌دهی دانش
گسترش چاپ و نشر و اقتضائات بازار	بستر فنی و اقتصادی؛ ایجاد عرضهٔ متناسب با تقاضا	زیرساخت رسانه‌ای تمدن	چرخهٔ عرضه

٦. شاخص‌های روند نوین:تکوین نرم‌افزار تمدنی

چرخش‌ها و تغییراتی که در بستر انقلاب اسلامی شکل گرفتند خود را در قالب روندهای عینی و گونه‌های پژوهشی نوپدیدی در حوزهٔ مطالعات نهج‌البلاغه متجلی ساختند. این نمودها شواهد تجربیِ گذار از چارچوب کلاسیک به سرمشق فکریِ نوینی هستند که در ادامه به‌تفصیل و با استناد به‌مصادیق تحلیل می‌شوند و سپس در جدول ۲ جمع‌بندی و تلخیص می‌شوند.

٦-١. غلبهٔ رویکرد کاربردی و تکوین «الگووارهٔ حکمرانی»

مستقیم‌ترین برایندِ خلأ الگوی دولت‌سازی تغییر و گسترش کارکرد نهج‌البلاغه از متنی برای اثبات مسائل کلامی و اعتقادی به منبعی برای تأمین نرم‌افزار ادارهٔ جامعه در تراز تمدن نوین اسلامی محسوب می‌شود که توانست الگوی پژوهشی جدیدی با محوریت حکمرانی ایجاد کند؛ البته در گذشته مباحث سیاسی ذیل مباحث کلامی می‌آمد و آثار جزئی‌ای در عصر مشروطه و پس از آن تدوین شده بود؛ اما پس از انقلاب اسلامی، سیاست و مدیریت، خود به حوزهٔ مستقل و غالب تبدیل شد. آثاری چون «آیین کشورداری از دیدگاه امام علی(ع)» از فاضل لنکرانی، «دولت آفتاب» از دلشاد تهرانی و «کارنامهٔ سیاسی امام علی(ع)» از منهاج در راستای استخراج اصول اجرایی برای نظام سیاسی نوپا نگاشته شدند. در این روند تمرکز بی‌سابقه‌ای بر عهدنامهٔ مالک اشتر ایجاد شد و آن را به پرکاربردترین متن در ادبیات مدیریت دولتی ایران پس از انقلاب تبدیل کرد. جالب آنکه نتایج پژوهش‌های میدانی معاصر نیز این تغییر روند را به خوبی تأیید می‌کند و نشان می‌هد که اصول بنیادین مدیریت علوی که پس از انقلاب اسلامی در کانون توجه قرار گرفتند، در اندیشهٔ جامعهٔ نخبگانی، رسوخ کرده است (گرجی‌پور، ۱۴۰۳).

این چرخش روند به حدی جدی است که پژوهشگران متأخر حتی از روش‌های مدرن تحلیل محتوا برای استخراج «مدل‌های خط‌مشی‌گذاری عمومی» بهره برده‌اند تا سیاست‌های فرهنگی و اقتصادی دولت اسلامی را تدوین کنند (یعقوبی هیق و همکاران، ۱۴۰۳، صص۵۱-٦۱). همچنین تلاش‌های نوینی برای آشتی دادن مفاهیم مدرن با متن سنتی صورت گرفته است؛ چنان‌که در پژوهش‌های اخیر، با استفاده از تحلیل مضمون، مدل‌های «توازن میان دیوان‌سالاری (بوروکراسی) و مردم‌سالاری» براساس نهج‌البلاغه طراحی شده است تا کارآمدی نظام اداری در تمدن نوین اسلامی تضمین شود (تشکریان جهرمی، ۱۴۰۳، ص۱۴۵).

٦-٢. نهادینه شدن پژوهش‌های اعتبارسنجی

هنگامی که متنی به‌جایگاهی در سطح «منبع قانون‌گذاری و سیاست‌گذاری» ارتقا می‌یابد (مکارم،

۱۳٦۸، ص۱۲۵) و مثلاً بنیان‌گذار نظام اسلامی معتقد است «با نهج‌البلاغه داریم پیش می‌رویم» (خمینی، ۱۳۷۸، ج۱۹، ص۱۳۹) اعتبار و اصالت آن از بحثی آکادمیک به ضرورتی سیاسی و حقوقی تبدیل می‌شود. این امر به شکل‌گیری جریان قدرتمند و نهادینه‌شده در زمینهٔ اثبات اصالت و استناد نهج‌البلاغه منجر شد.

اگر در گذشته پاسخ به شبهات سندی مانند شبههٔ ابن‌خلکان در مقدمهٔ شروح یا کتب متفرقه می‌آمد در این دوره آثار مستقل، جامع و روش‌مند در این حوزه پدید آمد. آثار تحقیقی مانند «پرتوی از نهج‌البلاغه» از جعفری، «اسناد و مدارک نهج‌البلاغه» از دشتی، «پژوهشی نو در اسناد نهج‌البلاغه» از سبزیان‌پور و فتاحیان محصول این نیاز راهبردی برای تثبیت بنیادهای متنیِ نظام سیاسی بودند.

٦-۳. گستردگیِ ابزارهای واسط: نمودِ «اجتماعی‌سازی» گفتمان

اجتماعی‌سازی گفتمان نهج‌البلاغه و تغییر ماهوی مخاطب از جامعهٔ نخبگانی به عموم مردم به نیاز فوری برای ایجاد واسطه‌های متنی برای تسهیل دسترسی عمومی منجر شد. این روند خود را در سه جریان متمایز، مشخص و سنجش‌پذیر نشان داد:

۱. رواج یافتن هدفمند ترجمه‌های فارسی: این دوره شاهد جهشی بی‌نظیر در ترجمه بود و بالای یک‌صد ترجمه (کامل یا منتخب) نگارش شد (دلشادتهرانی، ۱۳۹۲، صص۳۱۸-۳۴۸) که صرفاً کمیّت آن‌ها مدنظر نیست. ترجمه‌هایی چون اثر دکتر شهیدی با رویکرد ادبی برای علاقه‌مندان به فرهنگ و ادبیات فارسی، ترجمهٔ دشتی با رویکرد روان برای عموم، ترجمهٔ بهرام‌پور برای علاقه‌مندان به فراگیری ترجمهٔ متون دینی و...، نشان‌دهندهٔ نوعی «تقسیم کار» ولو به‌صورت طبیعی و براساس تشخیص فردی مترجمین در پاسخ به نیازهای لایه‌های مختلف مخاطبان جدید بود.
۲. صدور پیام از طریق ترجمه‌های بین‌المللی: در راستای ارائهٔ الگوی هویت تمدنی و تبلیغ معارف و هویت شیعی نهضت ترجمه به زبان‌های دیگر در عصر انقلاب اسلامی اوج گرفت. طبق بررسی‌ها و آمار کتابخانهٔ ملی ده‌ها ترجمه به زبان‌های کلیدی دنیا ازجمله انگلیسی، اردو، فرانسه و حتی زبان‌های کمتر رایج مانند گرجی، کردی و... در این دوره منتشر شد که هدف آن عرضهٔ پیام نهج‌البلاغه به طیف گسترده‌تری از مخاطبان جهانی بود.
۳. پیدایش ژانر ادبی - منظوم: ترجمه‌های منظوم متعددی که شمار آن‌ها در نسخه‌های کامل نهج‌البلاغه از پانزده ترجمهٔ منظوم بیشتر است، تلاشی برای فراتر بردن نهج‌البلاغه از متنی صرفاً دینی و ادغام آن در حافظهٔ ادبی و فرهنگی جامعهٔ فارسی‌زبان بود؛ امری که با هدف تعمیق نفوذ عاطفی و فرهنگی نهج‌البلاغه صورت گرفت.

٦-٤. نهادینه‌سازی پژوهش و تکوین «زیرساخت‌های دانشی»

در کنار فعالیت‌های فردیِ شارحان و نویسندگان «حمایت ساختاری» و فراهم‌آوری زمینه‌ها باعث شد پژوهش دربارهٔ نهج‌البلاغه از فعالیت متمرکز بر تلاش فردی و محدود به پروژهٔ علمی سازمان‌یافته و تحت حمایت حاکمیت تبدیل شود که خروجی آن بیش از آنکه شروح سنتی باشد زیرساخت‌های پژوهشی بود.

تولید آثار گروهی و بزرگ مانند شرح «پیام امام امیرالمؤمنین(ع)» از مکارم شیرازی و همکاران نمونهٔ این تغییر رویکرد و استفاده از زمینه‌هاست. مهم‌تر از آن تولید ابزارهای زیرساختی مانند «المعجم المفهرس لألفاظ نهج البلاغة» از دشتی و محمدی، فرهنگ‌نامه‌های عظیم موضوعی چون «فرهنگ آفتاب» از معادیخواه، «الکاشف عن الفاظ نهج‌البلاغه» از مصطفوی و امثال این آثار است. این ابزارها خود به «موتور مولد پژوهش» تبدیل شدند و با تسهیل دسترسی به اطلاعات زمینه را برای رشد تصاعدی تحقیقات نهج‌البلاغه‌ای فراهم کردند.

٦-٥. گفت‌وگوی بین‌رشته‌ای و بین‌المللی

برخی از شروح جامع و برجستهٔ این دوره با دغدغهٔ پاسخ‌گویی به مسائل انسان معاصر و در گفت‌وگو با مکاتب فکری دیگر نگاشته شدند. شرح ناتمام «ترجمه و تفسیر نهج‌البلاغه» اثر علامه جعفری با ارجاعات مکرر به فیلسوفان غربی و شرقی نهج‌البلاغه را در گفت‌وگوی جهانی قرار می‌دهد. این رویکرد که البته نگارش آن حدود یک دهه پیش از پیروزی انقلاب اسلامی آغاز شد تلاش برای اثبات کارآمدی اندیشهٔ دینی در دنیای مدرن است؛ همچنین ظهور مطالعات تطبیقی مانند «جلوه‌های اخلاق اجتماعی در نهج‌البلاغه و عهدین» اثر نصیری یا پژوهش‌های بین‌رشته‌ای چون «نهج‌البلاغه و الطب الحدیث» اثر صادق عبدالرضا نشان‌دهندهٔ خروج نهج‌البلاغه از انحصار علوم سنتی است.

٦-٦. ظهور «گفتمان انتقادی» و بازخوانی میراث

نقد و بررسی شروح پیشین همیشه در بین شارحان و محققان حوزهٔ نهج‌البلاغه رواج داشته است؛ اما به‌تدریج جریان انتقادی درونی نیز در این موضوع شکل گرفت که نشان از بلوغ این حوزهٔ مطالعاتی دارد و آثار متعدد را پدید آورد. این جریان، به‌جای تکرار مطالب گذشته، به‌دنبال بازخوانی و نقد میراث تفسیری گذشته بود.

شرح موضوعی و تحقیقی «بهج الصباغة» از علامهٔ شوشتری از نمونه‌های اعلای این گفتمان انتقادی است. شوشتری در این اثر، با وسواس علمی کم‌نظیر، بسیاری از دیدگاه‌های پذیرفته‌شده در شروح بزرگان پیشین همچون ابن‌ابی‌الحدید، ابن‌میثم و خویی را به چالش می‌کشد و با تصحیح متن و استناد به منابع

متقدم راه را برای فهمی نو و پیراسته از نهج‌البلاغه، برای پاسخ به نیازهای جدید، باز می‌کند.

۶-۷. مؤلف‌شناسی و اعتبارسنجی جامع نهج‌البلاغه

یکی از روندهای بسیار معنادار که در این دوره برجسته شد توجه ویژه و نگارش آثار مستقل دربارهٔ شخصیت، زندگی و جایگاه علمی سیدرضی گردآورندهٔ نهج‌البلاغه است. این روند فراتر از کنجکاوی سادهٔ تاریخی باید تحلیل شود. هنگامی که نهج‌البلاغه به جایگاه سند بالادستی و منبع مشروعیت‌بخش برای نظام سیاسی ارتقا می‌یابد دیگر اعتبار خودِ متن به‌تنهایی کافی نیست؛ بلکه اعتبار و وثاقتِ گردآورندهٔ آن نیز باید برای افکار عمومی و نخبگان تثبیت شود. این کار به‌مثابهٔ محکم‌کاری در شالوده‌های نظری نظام است؛ بنابراین این جریان مرحلهٔ تکمیلی و عمیق‌تری از پژوهش‌های اعتبارسنجی است که از متن به صاحب تألیف تسری می‌یابد. آثاری چون «سیدرضی مؤلف نهج‌البلاغه» از علی دوانی، «الشریف الرضی» از محمدهادی امینی و «سیدرضی» از سیدمحمدمهدی جعفری همگی محصول این نیاز راهبردی برای معرفی جامع و تثبیت جایگاه خدشه‌ناپذیر گردآورندهٔ این منشور حکومتی است.

۶-۸. تکوین «گفتمان تربیتی» و نهادینه‌سازی نهج‌البلاغه برای نسل آینده

نگارش و تدوین آثار ویژهٔ کودکان و نوجوانان که پس از انقلاب اسلامی رونق گرفت صرفاً ساده‌سازی متنی نیست؛ بلکه پروژه‌ای استراتژیک و تربیتی در راستای جامعه‌پذیری محتوای نهج‌البلاغه است. اساساً هر انقلاب ایدئولوژیک، برای بقا و تداوم، به انتقال ارزش‌های بنیادین خود به نسل‌های بعدی نیاز دارد. در این فرایند نهج‌البلاغه از کتاب راهنمای مدیران به «کتاب درسی تربیتی» برای شکل‌دهی به هویت نسل جدید انقلاب تبدیل می‌شود. این امر نمود عملیِ تلاش برای نهادینه‌سازی بلندمدتِ اندیشهٔ انقلاب در ساختار ذهنی و اخلاقی جامعه و نسل‌های بعدی است و با «اجتماعی‌سازی» که پیشتر اشاره شد پیوندی عمیق دارد.

در عصر انقلاب اسلامی نگارش آثاری چون «نهج‌البلاغه برای نوجوانان» از امینی و اشکبوس، «داستان‌های نهج‌البلاغه برای کودکان و نوجوانان» از بندرچی، «بر شانه‌های اقیانوس» از رهبر و «نهج‌البلاغه جوانان» از دانشوند دقیقاً در این چارچوب تحلیل می‌شود. هدف این آثار درونی‌سازی مفاهیمی چون عدالت، ساده‌زیستی، ظلم‌ستیزی و سایر معارف علوی از سنین پایه است.

۶-۹. تحول در ابزار دسترسی و روش تحقیق (متون دیجیتال)

هرچند می‌توان به این نمود ذیل «زیرساخت‌های دانشی» اشاره کرد؛ اما به‌دلیل اهمیت ماهوی و

تأثیرات فراوان آن شایستهٔ بررسی مستقل است. این دوره با تحولات علمی و دیجیتالی شاهد انقلاب در «رسانهٔ حامل متن» بود که روش پژوهش و میزان دسترسی را به‌شکلی بنیادین دگرگون کرد. گذار از نسخهٔ خطی به چاپی تحولی بزرگ بود؛ اما گذار از متن چاپی به متن دیجیتالِ جست‌وجوشدنی و پردازش، گسست پارادایمی در روش تحقیق است. این امر محصول مستقیم حمایت نهادی و استفاده از فناوری برای تسریع در پاسخ به نیازهای ساختاری نظام بود. پایگاه داده‌ای دیجیتال امکان انجام تحقیقاتی مانند تحلیل‌های بسامدی واژگان یا ردیابی مفهومی را در کل شروح فراهم می‌کند که پیش از آن نیازمند مدت‌ها و شاید سال‌ها کار طاقت‌فرسا بود. تأسیس «مرکز تحقیقات کامپیوتری علوم اسلامی نور» و «مرکز تحقیقات رایانه‌ای حوزهٔ علمیه اصفهان» و تولید نرم‌افزارهای جامعی چون «دانشنامهٔ علوی»، «جامع الاحادیث»، «مکتبة اهل‌البیت» و اخیراً هوش‌های مصنوعیِ مرتبط مصادیق بارز این تحول هستند. این ابزارها نهج‌البلاغه را از کتابی در قفسه به «آزمایشگاه داده»[1] و همراه برای پژوهشگران تبدیل کردند.

البته تحول روش‌شناختی محدود به دیجیتالی‌سازی متون نشد؛ بلکه پای روش‌های پیچیدهٔ مدل‌سازی ریاضی و سیستمی نیز به مطالعات نهج‌البلاغه باز شد؛ به‌عنوان نمونه محققان برای ترسیم نقشهٔ راه تمدن نوین اسلامی مبتنی‌بر بیانیهٔ گام دوم از روش‌های پیشرفته‌ای همچون «مدل‌سازی ساختاری - تفسیری(ISM)» استفاده کرده‌اند تا روابط علت و معلولی میان مؤلفه‌هایی چون معنویت، اقتصاد و علم را در منظومهٔ فکری انقلاب اسلامی مهندسی کنند (رفیعی آتانی و همکاران، ۱۴۰۰، صص۸۶-۸۹). این امر نشان‌دهندهٔ عبور از روش‌های سنتیِ شرح‌نویسی به روش‌های مدرن برای مدل‌سازی استراتژیک است.

جدول ۲: شاخص‌های روندِ نوین و نقش آن‌ها در تأمین نرم‌افزار تمدن نوین اسلامی

نمود عینی	توصیف روند	پیوند با عوامل محرک (بر اساس جدول ۱)	نقش در پازل تمدن نوین اسلامی
۱. تکوین الگووارهٔ حکمرانی	گذار از مباحث کلامی به استخراج اصول مدیریت و سیاست	عوامل: ۱، ۳، ۵	تولید فقه حکومتی و مدل‌های ادارهٔ جامعه
۲. نهادینه شدن پژوهش‌های اعتبارسنجی	گذار از دفاعیه‌نویسی پراکنده به تحقیقات جامع سندی	عوامل: ۱، ۶	تثبیت سندیتِ منشور تمدن‌ساز
۳. انفجار در ابزارهای واسط	رشد تصاعدی ترجمه‌ها برای پاسخ به مخاطبان جدید	عوامل: ۶، ۷	تسهیل دسترسی عمومی به منابع تمدنی
۴. تولید زیرساخت‌های دانشی	گذار از شرح فردمحور به تولید ابزارهای پژوهشی گروهی	عوامل: ۶، ۷	ایجاد بانک‌های اطلاعاتی و شبکهٔ دانش

1. Data Lab

ادامه جدول ۲: شاخص‌های روندِ نوین و نقش آن‌ها در تأمین نرم‌افزار تمدن نوین اسلامی

نمود عینی	توصیف روند	پیوند با عوامل محرک (بر اساس جدول ۱)	نقش در پازل تمدن نوین اسلامی
۵. گفت‌وگوی بین‌رشته‌ای و بین‌المللی	خروج نهج‌البلاغه از انحصار علوم سنتی و ورود به علوم انسانی	عوامل: ۲، ۵	جهانی‌سازی گفتمان تمدن اسلامی
٦. ظهور گفتمان انتقادی	بلوغ حوزهٔ مطالعاتی و بازخوانی انتقادی میراث گذشته	عوامل: ۲، ۶	پویایی و نقد درون‌گفتمانی (خوداصلاحی)
۷. اعتبارسنجی جامع‌الکتاب	تمرکز بر شخصیت سیدرضی برای تثبیت اعتبار گردآورنده	عوامل: ۱، ۶	الگوسازی از نخبگان تمدنی
۸. تکوین روند تربیتی	استفاده از نهج‌البلاغه برای جامعه‌پذیری و تربیت نسل جدید	عوامل: ۶، ۳	تربیت نسل تمدن‌ساز (جامعه‌پردازی)
۹. گذار به متن دیجیتال و هوشمند	تحول در رسانهٔ حامل متن و روش‌های تحقیق	عوامل: ۷، ۶	تجهیز پژوهش‌ها به فناوری‌های روز تمدنی

۷. تجلّی ابعاد تحول

تحلیل‌های ارائه‌شده با مصادیق همراه آن‌ها نشان‌دهندهٔ چرخش و تغییر روندی عمیق در جمهوری اسلامی ایران دربارهٔ نگاه به نهج‌البلاغه است. انقلاب اسلامی موجب شتاب‌دهی انفجاری به روندهای موجود در مطالعات نهج‌البلاغه شد و در مدتی کمتر از نیم‌قرن آثاری چندبرابر دوران حدوداً هزارسال پیش از خود با نگاهی متفاوت پدید آورد. این تغییر روند از رویکردی متن‌محور و کلاسیک به رویکردی جامعه‌محور و کاربردی بود.

مقایسهٔ مقدمهٔ دو شرح برجسته از دوران پیش و پس از انقلاب به‌خوبی و مستند این تغییر را نشان می‌دهد. ابن‌ابی‌الحدید در مقدمهٔ شرح خود دغدغه‌های اصلی‌اش را عمدتاً مباحث ادبی، کلامی و تاریخی معرفی می‌کند و نهایتاً هدف خود را شرح کتاب به‌شیوه‌ای جامع در این حوزه‌های علمی کلاسیک برمی‌شمرد (ابن‌ابی‌الحدید، ۱۴۰۴ق، ج۱، صص۵-۴). در مقابل در مقدمهٔ شرح «پیام امام» نویسنده به‌صراحت هدف‌گذاری متفاوتی را اعلام می‌کند. وی بر ضرورت ارائهٔ شرح تازه بر نهج‌البلاغه تأکید دارد. نگاه وی به نهج‌البلاغه متنی پاسخ‌گو است که نیازها و پرسش‌های نسل امروز را پاسخ می‌دهد و لذا «شرح و تفسیری تازه بر نهج‌البلاغه»‌ای لازم است که «ناظر به مسائل روز و نیازهای عصر و حل مشکلات فکری و اجتماعی باشد» (مکارم، ۱۳۷۵، ج۱، صص۱۴-۱۵).

۸. آسیب‌شناسی روند نوین: ظهور خوانش‌های التقاطی و ابزاری

تحلیل روندپژوهانهٔ تحولات پس از انقلاب بدون آسیب‌شناسی جریان‌های رقیب ناقص خواهد بود. آزادسازیِ انرژیِ نهفته در متن نهج‌البلاغه و خروج آن از دایرهٔ نخبگان حوزوی به عرصهٔ عمومی اگرچه پیشرانِ تمدن‌سازی بود؛ اما به‌موازات آن خوانش‌های کژتابانه یا التقاطی نیز شکل گرفت؛ ازجمله در سال‌های نخست انقلاب گروه‌های سیاسی رادیکال با اتخاذ رویکردی گزینشی و ابزاری تلاش کردند تا نهج‌البلاغه را به‌عنوان مؤیّد مبارزهٔ مسلحانه بازتولید کنند.

آسیب‌شناسی این جریان نشان می‌دهد که آنان با تحمیلِ پیش‌فرض‌های ایدئولوژیک بر متن، به‌جای استنباط روشمند، مفاهیم بلند علوی را در خدمت انگاره‌های مارکسیستی قرار دادند (کریمی، میرحسینی، ۱۳۹۹، صص۱۵۰، ۱۵۳)؛ به‌عنوان نمونه گروه فرقان با رویکردی کارکردگرایانه و افراطی مفاهیم بنیادین توحیدی و اخلاقی نهج‌البلاغه را از محتوای قدسی تهی کرده و آن‌ها را به مفاهیم مبارزاتیِ ماتریالیستی تقلیل دادند (کریمی و همکاران، ۱۴۰۱، ص۱۸۲)؛ همچنین سازمان مجاهدین خلق با تمرکز افراطی بر خطبه‌های جهادی و نادیده گرفتن روح حاکم بر نهج‌البلاغه خوانشی از متن ارائه می‌کردند که گفتمان سازمانی جایگزین گفتمان اصلی متن می‌شد و تفسیری خشونت‌بار از آن ارائه می‌گردید (نظری و همکاران، ۱۴۰۰، ص۱۰۱). این آسیب‌شناسی به این دلیل حائز اهمیت است که نشان می‌دهد فقدانِ روش‌شناسی معتبر و مرجعیتِ مفسر چگونه می‌تواند متن تمدن‌ساز را به ابزاری ضدتمدنی تبدیل کند. شکل‌گیری نهادهای اعتبارسنجی و پژوهشیِ رسمی در دهه‌های بعد پاسخی سیستماتیک برای مهار این نوع انحرافات و صیانت از مرزهای معنایی نهج‌البلاغه بوده است.

۹. واکاوی خلأهای راهبردی و بایسته‌های پژوهشی در گام دوم

اگرچه روندپژوهیِ صورت‌گرفته نشان‌دهندهٔ جهشی گفتمانی و تمدنی در مطالعات نهج‌البلاغه است؛ اما نگاه آسیب‌شناسانه به وضعیت موجود از وجود خلأهای راهبردی و کم‌توجهی‌های ساختاری حکایت دارد که مانع از تحقق کاملِ نرم‌افزار تمدنی شده است. برای دستیابی به افق تمدن نوین اسلامی در گام دوم انقلاب توجه به چهار خلأ اساسی زیر و رفع آن‌ها ضروری به نظر می‌رسد:

الف) شکاف میان نظریه‌پردازی و مدل‌سازی عملیاتی: عمدهٔ پژوهش‌های انجام‌شده در دهه‌های اخیر در سطح انتزاعی و بیان کلیات باقی مانده‌اند. اگرچه اصول حکمرانی علوی مانند عدالت و شایسته‌سالاری تبیین شده است؛ اما هنوز مدل‌های عملیاتی برای پیاده‌سازی این اصول در ساختارهای پیچیدهٔ بانکی، اداری و قضایی طراحی نشده است. به‌عبارت‌دیگر ما با تورم پژوهش‌های

توصیفی و فقر پژوهش‌های تجویزی – ساختاری مواجهیم.

ب) گسست میان نظام آموزشی رسمی و معارف علوی: علی‌رغم تلاش‌های ترویجی نهج‌البلاغه هنوز به بخشی از متون درسی رسمی در مدارس و دانشگاه‌های ایران تبدیل نشده است. فقدان برنامهٔ درسی پلکانی و منسجم باعث شده تا آشنایی نسل جدید با این کتاب غالباً ذوقی و غیرسیستماتیک باشد نه برآمده از نظام آموزشی هدفمند.

ج) ضعف در دیپلماسی علمی و حضور در آکادمی‌های جهانی: برخلاف ترجمه‌های ترویجی که رشد خوبی داشته‌اند (و البته ابتدای راه هستند) نهج‌البلاغه هنوز نتوانسته است به‌عنوان متنی کلاسیک و جهانی به دانشگاه‌های معتبر علوم انسانی در غرب راه یابد. فقدانِ پژوهش‌های روشمند با استانداردهای بین‌المللی و ضعف در گفت‌وگوی انتقادی با فلسفهٔ سیاسی غرب باعث شده تا این میراث عظیم در محافل آکادمیک جهانی مهجور بماند.

د) چالش کاربست‌پذیری در اخلاق کارگزاران: مهم‌ترین خلأ موجود فاصلهٔ میان گفتمان رسمی و رفتار اجرایی است. اگرچه نهج‌البلاغه در کلام مسئولان حضور دارد؛ اما تبدیل شدن آن به آیین‌نامه‌های انضباطی و شاخص‌های نظارتی برای سنجش عملکرد کارگزاران هنوز محقق نشده است. تمدن‌سازی نیازمند آن است که نهج‌البلاغه از منبر خطابه به میز قضاوت و اجرا منتقل شود.

نتیجه‌گیری

واکاوی و روندپژوهیِ سیر تحولات نهج‌البلاغه‌پژوهی در ایران نشان می‌دهد که انقلاب اسلامی فراتر از تغییری سیاسی به‌عنوان نقطهٔ عطف تمدنی مسیر تعامل با متون دینی را دگرگون کرده است. یافته‌های این روندپژوهی حاکی از آن است که جریان مطالعات نهج‌البلاغه از «روندِ ایستا، متن‌محور و نخبگانی» در پیش از انقلاب به «روندِ پویا، کاربردی و تمدن‌ساز» در دوران پس از انقلاب تغییر جهت داده است. این تغییر روند نشان‌دهندهٔ شکل‌گیری «الگوارهٔ تمدنی» است. در این الگواره نهج‌البلاغه دیگر فقط میراث ادبی یا کلامی نیست؛ بلکه به‌عنوان منبعی راهبردی برای استخراج «نظریهٔ دولت»، «الگوی حکمرانی علوی» و «سبک زندگی اسلامی» بازخوانی شده است.

پژوهش حاضر اثبات می‌کند که تحولات مثبت در رویکرد، روش و مخاطب‌شناسیِ آثار پس از انقلاب کارکردی فراتر از ترویج مذهبی داشته و به‌طور مستقیم در خدمت تولید گفتمان نظری تمدن نوین اسلامی قرار گرفته است. اگر تمدن دو جنبهٔ سخت‌افزاری (تکنولوژی و ساختار) و نرم‌افزاری (سبک زندگی و اخلاق) داشته باشد روندِ نوینِ نهج‌البلاغه‌پژوهی با تأمین مبانی نظریِ عدالت، آزادی، مدیریت و اخلاق سیاسی دقیقاً در راستای تأمین نرم‌افزار تمدن نوین اسلامی عمل کرده است؛ بنابراین می‌توان اذعان داشت

که انقلاب اسلامی با تغییر این روند نهج‌البلاغه را از «تراث ادبی» به «نقشهٔ راه سیاست و مدیریت» و «متن تمدن‌ساز» منتقل کرده است که لازم است در این مسیر توجه بیشتر و دقیق‌تری نیز به آن مبذول شود.

تقدیر و تشکر:

نویسندگان تقدیر و تشکری اعلام نکرده‌اند.

تضاد منافع:

نویسندگان تضاد منافعی اعلام نکرده‌اند.

منابع

- *نهج‌البلاغه* (صبحی صالح).
- ابن‌ابی‌الحدید، عبدالحمید (۱٤۰٤ق). *شرح نهج‌البلاغة*، قم: کتابخانهٔ آیت‌الله مرعشی.
- ابن‌میثم، میثم‌بن‌علی (۱٤۰٤ق). *شرح نهج‌البلاغه*، تهران: دفتر نشر الکتاب.
- استادی، رضا (۱۳۵۹ش). *کتابنامهٔ نهج‌البلاغه*، تهران: بنیاد نهج‌البلاغه.
- افتخارزاده، محمودرضا (۱۳۹۵ش). *منتخب شرح نهج‌البلاغه ابن‌ابی‌الحدید*، تهران: رسالت قلم.
- الهی، حسین‌بن‌عبدالحق (۱۳۹۰ش). *منهج‌الفصاحه فی شرح نهج‌البلاغه*، مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی.
- باقری، معصومه، شجاعی، حسن (۱٤۰۱ش). فراتحلیل نسبت دین‌داری با فرهنگ سیاسی در ایران پس از انقلاب اسلامی ایران، *پژوهش‌های سیاست اسلامی*، ۱۰(۲۱)، ۱۵۲-۱۸۰. https://ipr.isri.ac.ir/article_166746.html
- بایرامی، محمدرضا (۱۳۹۴ش). *سه روایت از یک مرد*، تهران: هویزه.
- بروجردی، مصطفی (۱۳۸۰ق). آشنایی با شروح نهج‌البلاغه، *قبسات*، ۱۹.

- پهلوان، منصور (۱۳۸٦ش). ویژگی‌های شرح ابن‌میثم بحرانی بر نهج‌البلاغه، *مقالات و بررسی‌ها*، شمارهٔ ۸٤. https://www.ensani.ir/fa/article/158385
- تشکریان جهرمی، علیرضا (۱۴۰۳ش). الگوی توازن دیوان‌سالاری و مردم‌سالاری سازمانی مبتنی بر تحلیل مضمون نهج‌البلاغه: سیمای سازمان‌های متعالی در تمدن نوین اسلامی. *دوفصلنامهٔ مطالعات بنیادین تمدن نوین اسلامی*، ۷(۲)، ۱۵۴-۱۲۹. https://doi.org/10.22070/nic.2024.19297.1315
- جعفریان، رسول (۱۳۷۹). *صفویه در عرصهٔ دین، فرهنگ و سیاست*، قم: پژوهشکدهٔ حوزه و دانشگاه.
- جمعه عاملی، حسین (۱٤۰۳ق). *شروح نهج‌البلاغه*، بیروت: الفکر.
- حاجتی، میراحمدرضا (۱۳۸۱). *عصر امام خمینی*، قم: بوستان کتاب.
- حاجیان حسین‌آبادی، رضا، دلشادتهرانی، مصطفی (۱۳۹٤ش). روش‌شناسی ابوالحسن بیهقی در شرح معارج نهج‌البلاغه. *دوفصلنامهٔ روش‌شناسی مطالعات دینی*، ۲(۲)، ۱۳-۳۳. https://www.noormags.ir/view/fa/articlepage/1210813
- حاجیان حسین‌آبادی، رضا، صادقیان، ناصر (۱٤۰۰ش). منهجیة شرح اعلام نهج‌البلاغه. *دراسات حدیثه فی نهج‌البلاغه*، ۵(۱). ۱٤۵-۱۵۸. https://doi.org/10.30473/anb.2022.57051.1250
- حسینی جلالی، محمدحسین (۱۳۸۰ش). *دراسة حول نهج‌البلاغة*، بیروت: مؤسسة الاعلمی.
- حکیمی، محمدرضا (۱۳۹۲ش). *کلام جاودانه*، قم: دلیل ما.
- خامنه‌ای، سید علی (۱۳۶۳). حکومت در نهج‌البلاغه، *دومین کنگرهٔ هزارهٔ نهج‌البلاغه*، تهران، بنیاد نهج‌البلاغه، ۲۵-۳۹.
- خامنه‌ای، سید علی (۱۳۷۲ش). *بازگشت به نهج‌البلاغه*، تهران: بنیاد نهج‌البلاغه،
- خامنه‌ای، سید علی (۱۳۹۹ش). *منشور حکومت علوی*، تهران: انقلاب اسلامی.
- خمینی، سید روح‌الله (۱۳۷۸ش). *صحیفهٔ امام*. تهران: مؤسسهٔ نشر آثار امام خمینی (ره).
- دشتی، محمد (۱۳۸۷ش). *ترجمهٔ نهج‌البلاغه*، تهران: فرحان.
- دلشاد تهرانی، مصطفی (۱۳۹۲ش). *چشمهٔ خورشید*، تهران: دریا.

- رحیم‌پور ازغدی، حسن (۱۳۸٤ش). انقلاب اسلامی در مصاف با قرن جدید، باشگاه اندیشه (۱۳۸٤/٤/۲۰).
- ردادی، محسن (۱۴۰۰ش). منشِ اعتمادسازِ کارگزارانِ دولت در تراز تمدن اسلامی براساس آموزه‌های نهج‌البلاغه، *دوفصلنامهٔ مطالعات بنیادین تمدن نوین اسلامی*، ٤(۲)، ۲۴۰-۲۱۷. https://doi.org/10.22070/nic.2022.15542.1156
- رفیعی آتانی، عطاءالله، فیاض، سروش، ذبیحی، رضا (۱۴۰۰ش). مدل‌سازی نقشه راه تحقق تمدن نوین اسلامی از گذرگاه گام دوم انقلاب با رویکرد مدل‌سازی ساختاری-تفسیری (ISM). *دوفصلنامهٔ مطالعات بنیادین تمدن نوین اسلامی*، ٤(۱)، ۶۷-۹۶. https://doi.org/10.22070/nic.2021.14518.1101
- سرخیل، فاطمه (۱۳۹۰ش). *تاریخ‌نگاری ابن‌ابی‌الحدید*، قم: بوستان کتاب.
- شمیم، علی‌اصغر (۱۳۸۷ش). *ایران در دورهٔ سلطنت قاجار*، تهران: بهزاد.
- طباطبایی، سیدعبدالعزیز (۱٤۱٤ق). نهج‌البلاغه عبر القرون، *تراثنا*، ۲ و ۳ (۳۵ و ۳٦)، ۱۵٤-۱۸۸. https://www.noormags.ir/view/fa/articlepage/23599
- عشایری، طاها، عباسی، الهام، عمرانی‌نژاد، فاطمه، نامیان، فاطمه (۱۳۹۷ش). تحلیل تاریخی-جامعه‌شناختی پایان تمدن‌های انسانی با تأکید بر نهج‌البلاغه. *دوفصلنامهٔ مطالعات بنیادین تمدن نوین اسلامی*، ۱(۲)، ۱۷۶-۱۵۳. https://doi.org/10.22070/nic.2018.789
- عشریه، رحمان (۱۳۹۸ش). ارزیابی آموزهٔ نفی صفات در نهج‌البلاغه در اندیشهٔ ابن‌میثم بحرانی، *پژوهشنامهٔ نهج‌البلاغه*، ۷(۲٦)، ۱-۱٦. https://nab.basu.ac.ir/article_2818.html
- عطاردی، عزیزالله (۱۳۸۸ش). *امیرالمؤمنین و نهج‌البلاغه*. تهران: عطارد.
- علویان، مرتضی، دلاور، ابوذر (۱٤۰۳ش). تأثیر انقلاب اسلامی بر فرهنگ سیاسی ایران با تأکید بر نقش تمدنی فرهنگ شیعی، *مطالعات سیاسی تمدن نوین اسلامی*، ٤(۷)، ۱٦۱-۱۸۵. https://doi.org/10.22034/rcdir.2024.461102.1110
- عیوضی، محمدرحیم (۱۳۹۰). *درآمدی تحلیلی بر انقلاب اسلامی ایران*، تهران: دفتر نشر معارف.
- کریمی، رضا، میرحسینی، یحیی (۱۳۹۹ش). تحلیل و نقد برداشت‌های سیاسی مجاهدین خلق از خطبهٔ ۱۶ نهج‌البلاغه، *نشریهٔ مطالعات انقلاب اسلامی*، ۱۷(٦۳)، ۱۶۲-۱۳۹. https://www.ensani.ir/fa/article/470560

- کریمی، رضا، میرحسینی، یحیی، ملک‌ثابت، محمدرضا (۱۴۰۱ش). تحلیل انتقادی برداشت‌های گروه فرقان از نهج‌البلاغه، *علوم قرآن و حدیث*، ٥٤(١). ١٩٦-١٧٣.
https://doi.org/10.22067/jquran.2021.69496.1080

- گرجی‌پور، حسین (۱۴۰۳ش). شاخص‌های کارگزار حکومتی خوش‌نام با استفاده از رویکرد تلفیقی تحلیل محتوای کمی و کیفی. *دوفصلنامهٔ مطالعات بنیادین تمدن نوین اسلامی*، ۷(۲)، ۲۱۲-۱۸۱.
https://doi.org/10.220470/nic.2024.19124.1311

- مدرس وحید، احمد (بی‌تا). *شرح نهج‌البلاغه*، بی‌جا، بی‌نا.

- مکارم شیرازی، ناصر (١٣٦٨ش). سه ویژگی در نهج‌البلاغه: «جامعیت، عینیت، ابدیت»، *کنگرهٔ نهج‌البلاغه: اصول و شیوه‌های حکومت اسلامی*، تهران: بنیاد نهج‌البلاغه، ۱۱۹-۱۳۳.
https://www.ensani.ir/fa/article/223563

- مکارم شیرازی، ناصر (۱۳۷۵ش). *پیام امام امیرالمؤمنین (ع)*. تهران: دارالکتب الاسلامیه.

- منتظری، حسینعلی (۱۳۸۳ش). *درس‌هایی از نهج‌البلاغه*، تهران: سرایی.

- موسوی، سیدحمید، مردانی، مهدی (۱۳۹۸). تأثیرپذیری شرح نهج البلاغه ابن‌ابی‌الحدید از قطب‌الدین راوندی، *فصلنامهٔ پژوهشنامهٔ نهج‌البلاغه*، ۷(۲۸)، ۲۳-۳۸.
https://doi.org/10.22084/nahj.2019.17411

- نصری، محسن (۱۳۹۱ش). *ایران؛ دیروز، امروز، فردا*، تهران: نشر معارف.

- نظری، راضیه، میرحسینی، یحیی، کریمی، رضا (۱۴۰۰ش). بررسی انتقادی ترجمهٔ گروهک مجاهدین خلق از نهج‌البلاغه با تکیه بر رویکرد ون لیوون. *جستارهای قرآنی و حدیثی مدرس*، ۸(۱۶)، ٧٦-١٠٤. doi:20.1001.1.24233757.1400.8.16.3.7

- هاشمی، احیا (١٣٩٤ش). پایان‌نامه: مبانی عرفان در نهج‌البلاغه در شرح ابن میثم بحرانی و منهاج الولایه فی شرح نهج‌البلاغه ملا عبدالباقی صوفی تبریزی، دانشگاه آزاد اسلامی.

- یعقوبی هیق، سیدشهاب‌الدین، نوبری، علیرضا، حاجی‌بابایی، حمیدرضا، حق‌گو، جواد (۱۴۰۳ش). مدل مفهومی سیاست‌گذاری در دولت اسلامی با تحلیل محتوای خطبهٔ سوم از کتاب تمام نهج‌البلاغه. *دوفصلنامهٔ مطالعات بنیادین تمدن نوین اسلامی*، ۷(۱)، ۷۶-۳۳.
https://doi.org/10.22070/nic.2024.18638.1283

References

- Alavian, M., & Delavar, A. (2024). The Impact of the Islamic Revolution on Iran's Political Culture with an Emphasis on the Civilizational Role of Shia culture. *Political Studies of New Islamic Civilization*, 4(7), 161-185. https://doi.org/10.22034/rcdir.2024.461102.1110 [In Persian]

- Ashayeri, T., Abbasi, E., Omrani Nejad, F., & Namian, F. (2018). Historical-Sociological Analysis of the End of Human Civilizations Emphasizing Nahj al-Balagha. *Scientific Journal of New Islamic Civilization Fundamental Studies*, 1(2), 153-176. https://doi.org/10.22070/nic.2018.789 [In Persian]

- Atarodi, A.A. (2009). Amir al-Mu'*minin and Nahj al-Balagha*. Tehran, Iran: Attarod. [In Persian]

- Bagheri, M., & Shojaei, H. (2022). A Meta-Analysis of the Relationship Between Religiosity and Political Culture in Post-Islamic Revolution Iran. *Islamic Policy Research*, 10(21), 152-180. https://ipr.isri.ac.ir/article_166746.html [In Persian]

- Bayrami, M. R. (2015). *Three Narratives of One Man*. Tehran, Iran: Hooveizeh. [In Persian]

- Borujerdi, M. (1960). An Introduction to the Commentaries of Nahj al-Balagha. *Qabasat Journal*, 19. [In Persian]

- Dashti, M. (2008). *Translation of Nahj al-Balagha*. Tehran: Farhan Publications. [In Persian]

- Delshad Tehrani, M. (2013). *The Sun's Spring (Cheshmeh Khorshid)*. Tehran: Darya Publications. [In Persian]

- Eftekhari Zadeh, M. R. (2016). *Selections From Ibn abi al-Hadids Commentary on Nahj al-Balagha*. Tehran: Resalat Qalam Publications. [In Persian]

- Eshrieh, R. (2019). Evaluating the Doctrine of Negation of Attributes in Nahj al-Balagha in the thought of Ibn Maytham al-Bahrani. *Nahj al-Balagha Research Journal*, 7(26), 1-16. https://doi.org/10.22084/nahj.2019.14578.2180 [In Persian]

- Eyvazi, M. R. (2011). *An Analytical Introduction to the Islamic Revolution of Iran*. Tehran: Ma'refat Publishing House. [In Persian]

- Gorjipour, H. (2024). Indicators of a Reputable Government Agent Using a Combined Approach of Quantitative and Qualitative Content Analysis. *Scientific Quarterly of Fundamental Studies of New Islamic Civilization*, 7(2), 181-212. https://doi.org/10.220470/nic.2024.19124.1311 [In Persian]

- Hajati, M. R. (2002). *The Era of Imam Khomeini*. Qom, Iran: Bustan-e Ketab. [In Persian]

- Hajian Hoseinabadi, R., & Delshad Tehrani, M. (2015). The Methodology of Abu al-Hasan Bayhaqi in Sharh Maarej Nahj al-Balagha. *Methodology of Religious Studies Quarterly*, 2(2), 13-33. https://www.noormags.ir/view/fa/articlepage/1210813/ [In Persian]

- Hajian Hoseinabadi, R., & Sadeghian, N. (2021). The Methodology of Sharh A'lam Nahj al-Balagha. *Dirasat Haditha*, 5(1), 145-158. https://doi.org/10.30473/anb.2022.57051.1250 [In Arabic]

- Hakimi, M. R. (2013). *The Eternal Word (Kalam Javdaneh)*. Qom: Dalil-e Ma Publications. [In Persian]

- Hashemi, A. (2015). The Foundations of Mysticism in Nahj al-Balagha in the Commentary of Ibn Maytham al-Bahrani and Minhaj al-Welayah fi Sharh Nahj al-Balagha by Molla Abdolbaghi Sufi Tabrizi. Islamic Azad University. [In Persian]

- Hoseini Jalali, M. H. (2001). *A Study on Nahj al-Balagha*. Beirut: Al-A'lami Publications. [In Arabic]

- Ibn Abi al-Hadid, A. H. (1983). *Sharh Nahj al-Balagha*. Qom: Mar'ashi Library. [In Arabic]

- Ibn Maytham, M. A. M. (1983). *Sharh Nahj al-Balagha*. Tehran: al-Ketab Publications. [In Arabic]

- Ilahi, H. A. A. (2011). *Manhaj al-Fasaha fi Sharh Nahj al-Balagha*. Mashhad: Islamic Research Foundation. [In Persian]

- Ja'farian, R. (2000). *The Safavids in the Arena of Religion, Culture, and Politics*. Qom: Hawzah va Daneshgah Research Institute. [In Persian]

- Jom'a Amili, H. (1982). *Cammentaries on Nahj al-Balagha*. Beirut: Matbua'at al-Fikr. [In Arabic]

- Karimi, R., & Mirhoseini, Y. (2020). Analysis and Critique of the Political Interpretations of the Mujahideen-e Khalq (Monafiqin) from Sermon 16 of Nahj al-Balagha. *Scientific Journal of Islamic Revolution Studies*, 17(63), 139-162. https://www.ensani.ir/fa/article/470560/ [In Persian]

- Karimi, R., Mirhoseini, Y., & Maleksabet, M. R. (2022). A critical analysis of the Forqan Group's interpretations of Nahj al-Balagha. *Quranic and Hadith Sciences*, 54(1), 173-196. https://doi.org/10.22067/jquran.2021.69496.1080 [In Persian].

- Khamenei, S. A. (1984). Government in Nahj al-Balagha. In *Memorial of the Second Millennium Congress of Nahj al-Balagha* (pp. 25-39). Tehran: Bonyad-e Nahj al-Balagha. [In Persian]

- Khamenei, S. A. (1993). *A Return to Nahj al-Balagha*. Tehran: Bonyad Nahj al-Balagha. [In Persian]

- Khamenei, S. A. (2020). *The Alawite Government Charter*. Tehran: Islamic Revolution Publication. [In Persian]

- Khomeini, S. R. (1999). *Sahifeh-ye Imam*. Tehran: The Institute for the Compilation and Publication of Imam Khomeini's Works. [In Persian]

- Khamenei.ir. (n.d.). Retrieved from https://khamenei.ir [In Persian]

- Makarem Shirazi, N. (1989). Three Features in Nahj al-Balagha: "Comprehensiveness, Objectivity, Eternity". *In International Congress of Nahj al-Balagha: Principles and Methods of Islamic Government in Nahj al-Balagha* (pp. 119-133). Tehran: Bonyad-e Nahj al-Balagha. https://www.ensani.ir/fa/article/223563/ [In Persian]

- Makarem Shirazi, N. (1996). *The Message of Imam Amir al-Mu'minin (A.S.)*. Tehran, Iran: Dar al-Kutub al-Islamiyyah. [In Persian]

- Modarres Vahid, A. (n.d.). *Sharh Nahj al-Balagha*. [In Persian]

- Montazeri, H. A. (2004). *Lessons From Nahj al-Balagha*. Tehran: Saraei Publications. [In Persian]

- Mousavi, S. H., & Mardani Golestani, M. (2019). The Influence of Ibn Abi al-Hadid's Sharh Nahj al-Balagha on Qutb al-Din al-Rawandi. *Nahj al-Balagha Research Quarterly*, 7(28), 23-38. https://doi.org/10.22084/nahj.2019.17411. [In Persian]

- *Nahj al-Balagha*. (n.d.). Ed by Sobhi Saleh. [In Arabic]
- Nasri, M. (2012). *Iran; Yesterday, Today, Tomorrow*. Tehran: Ma'aref Publications. [In Persian]
- Nazari, R., Mirhoseini, Y., & Karimi, R. (2021). A Critical Review of the Translation of the Mujahideen-e Khalq (Monafiqin) Group from Nahj al-Balagha with an Emphasis on Van Leuven's approach. *Modern Quranic and Hadith Studies*, 8(16), 76-104. doi:20.1001.1.24233757.1400.8.16.3.7 [In Persian]
- Ostadi, R. (1980). *A Bibliography of Nahj al-Balagha*. Tehran: Bonyad Nahj al-Balagha. [In Persian]
- Pahlevan, M. (2007). Features of Ibn Maytham al-Bahrani's commentary on Nahj al-Balagha. *Articles and Reviews*, 84. https://www.ensani.ir/fa/article/158385/ [In Persian]
- Raddadi, M. (2022). The Trust-Building Character of Government Agents at the Standard of Islamic Civilization According to the Teachings of Nahj al-Balagheh. *Scientific Journal of New Islamic Civilization Fundamental Studies*, 4(2), 217-240. https://doi.org/10.22070/nic.2022.15542.1156 [In Persian]
- Rafi'ei Atani, A., Fayyaz, S., & Zabihi, R. (2021). Modeling the Roadmap for the Realization of a New Islamic civilization through the Pathway of the Second Phase of the Revolution Using the Interpretive Structural Modeling (ISM) Method. *Scientific Journal of New Islamic Civilization Fundamental Studies*, 4(1), 67-96. https://doi.org/10.22070/nic.2021.14518.1101 [In Persian]
- Rahimpour Azghadi, H. (2005). The Islamic Revolution in confrontation with the new century. *Andisheh* (20/4/1384). [In Persian]
- Sarkheil, F. (2011). *The Historiography of Ibn Abi al-Hadid*. Qom: Bustan-e Ketab Publications. [In Persian]
- Shamim, A. A. (2008). *Iran During the Qajar Dynasty*. Tehran: Behzad Publications. [In Persian]
- Tabataba'i, S. A. (1993). Nahj al-Balagha through the Ages. *Turathuna*, 35& 36, 154-188. https://www.noormags.ir/view/fa/articlepage/23599/ [In Arabic]

- Tashakorian Jahromi, A. (2024). A Model of Balance Between Bureaucracy and Organizational Democracy Based on Thematic Analysis of Nahj al-Balagheh: The Image of Exemplary Organizations in the Modern Islamic Civilization. *Scientific Journal of New Islamic Civilization Fundamental Studies*, 7(2), 129-154. https://doi.org/10.22070/nic.2024.19297.1315 [In Persian]

- Yaghoubi Hiagh, S. S., Nobari, A., Hajibabayi, H., & Haghgoo, J. (2024). The Conceptual Model of Policy Making in Islamic State with the Analysis of the Third Sermon From the Book Tamam Nahj al-Balaghah. *Scientific Journal of New Islamic Civilization Fundamental Studies*, 7(1), 33-76. https://doi.org/10.22070/nic.2024.18638.1283 [In Persian]